

Nagy Judit – Varga András

A határon túli magyarok szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon

Bevezetés

Tanulmányunkban a rendszerváltást követően Magyarországon megjelent legfontosabb, a határon túli magyarságot érintő kutatásokat és elméleti megközelítéseket vettük számba. A témával kapcsolatos szakirodalmi ajánlás célja egy olyan bibliográfia elkészítése volt, amely támpontul szolgálhat a kisebbségsszociológiai kutatások eredményeivel foglalkozók számára. A feldolgozott irodalom elsősorban a szociológia felől közelíti meg a környező országokban élő magyar kisebbség helyzetének alakulását, de figyelmet fordítottunk a legjelentősebb demográfiai tendenciák bemutatására is.

Az etnicitás kérdéskörével foglalkozó tudományos igényű munkák nagy száma miatt a válogatás két prioritást tartalmaz. Minden részterületen törekedtünk arra, hogy a legújabb kutatások eredményeit összegző munkák kerüljenek említésre. E megfontolásból a rendszerváltást megelőző munkák csekély számban fordulnak elő a bibliográfiában. Másodsorban fontosnak tartottuk a magyar tudományos műhelyekből kikerülő, Magyarországon megjelenő munkák minél teljesebb válogatását közreadni. Mindezt kiegészíti a hazánkban publikált határon túli műhelyek kutatásainak számbavétele.

A tanulmány adta keretek között nem tartottuk lehetségesnek a környező országokban megjelenő, a határon túli magyar kisebbségekre vonatkozóan szociológiai relevanciával rendelkező kiadványok felsorolását. E kritériumtól abban az esetben tekintettünk el, ha az adott munka újszerűsége szükségessé tette annak tárgyalását. Annál is inkább, mert a határon túli magyar szerzők kutatási eredményei igen nagy számban megtalálhatóak a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményében, amely különös hangsúlyt fektet a szomszéd országokban megjelenő magyar és nem magyar nyelvű, a magyar kisebbséget érintő kiadványok gyűjtésére.

Fogalmi keretek

A kelet-közép-európai nemzetek fejlődéstörténeti sajátosságaiból kiindulva el kell fogadnunk a fogalmi meghatározások sokszínűségét, a kulcsfogalmak többértelmű jelentését.

Ily módon az etnikai csoport – mint az etnicitás egyik kulcsfogalma – is több meghatározásban ismert. Az egyik legelterjedtebb Max Weber definíciója, aki

szerint etnikai csoport az, melynek tagjai „külső megjelenésük vagy szokáserkölcsök – esetleg mindkettő – hasonlósága alapján, vagy a gyarmatosításhoz és vándorláshoz fűződő hasonló emlékek miatt szubjektíve meg vannak győződve közös leszármazásukról, és oly módon ápolják és terjesztik ezt a szubjektív hitet, hogy annak fontos közösségképző szerepe lesz, teljesen mindegy, hogy fennáll-e a közös leszármazás – vérségi összetartozás – ténye” (Weber, M. 1992. 96)

Parsons az etnikai csoportok három elsődleges elemét különbözteti meg, amelyek transzgeneratív jelleget adnak neki. Ezek: a közös nyelv, a közösség kultúrtörténete, illetve a tradíciók átörökítése a következő generációra. (közreadja Gyurgyík L. 2001b.150) Giddens szerint „az etnicitás fogalma olyan kulturális szokásokat és szemléletmódot jelöl, amely megkülönböztet egy adott emberközösséget. Az etnikai csoportok tagjai kulturális értelemben megkülönböztetik magukat a társadalom egyéb csoportjaitól, és ezt a különbséget a többi csoport is elismeri.” Ilyen megkülönböztető jelzőknek lehet tekinteni a vallást, az öltözködési stílust, a nyelvet, a történelmet, az ősök tiszteletét. (Giddens, A. 1995. 256) Niedermüller Péter meghatározása az etnikai csoport fogalmának kettősségét hangsúlyozza. A néprajzi és antropológiai megközelítés szerint „azokat az emberi csoportokat, közösségeket nevezik etnikai csoportnak, nemzetiségnek, kisebbségnek, amelyek bírnak a közös eredet tudatával, közös a nyelvük, a történelmi múltjuk, hasonló pszichológiai és kulturális jegyekkel rendelkeznek, közös a kulturális hagyományuk, a vallásuk, vannak közös viselkedési mintáik, értékeik, normáik”. (Niedermüller P. 1989. 41-42.)

A másik megközelítés, amelyet Niedermüller használ, az etnikai csoportot, nemzeti kisebbséget érdekcsoportként fogja fel. Az elmélet szerint az elsődleges etnikai megkülönböztető jegyeknek már nem a közös nyelvet, kultúrát, vallást kell tekinteni, hanem az érdeket. E megközelítésben az etnikai csoport mindig interakciós egységként jelenik meg, az etnikai csoportok interetnikus kapcsolatait a csoportközi viszonyok és viselkedések mintájára szerveződnek.

Gyáni Gábor, amint az a legtöbb szociológiai felmérésben is általánosan elfogadott, a nemzeti és etnikai kisebbségek fogalmát két egymástól eltérő jelentéssel bíró fogalomként használja. Az elsőt a korábban vagy jelenleg állami keretekkel rendelkező, de ettől eltérő államszervezetben élő nemzeti közösségekre, az utóbbit a története folyamán az állami keretekkel nem rendelkező nemzeti közösségekre vonatkozóan. (Gyáni G. 1993. 18)

Munkánkban mi is különbséget teszünk az etnikai csoport és a nemzeti kisebbség fogalma között, s Pászka Imre (2003) megjelenés alatt álló kéziratára támaszkodva az alábbi meghatározásokból indulunk ki:

Az etnikai csoport egy adott társadalmon belül azok csoportját és/vagy csoportjait jelöli, akik közös kulturális identitástudattal rendelkeznek, ami megkülönbözteti őket a többségtől vagy az adott társadalom más etnikai csoportjaitól. Az etnikai identitástudat olyan csoporttal való azonosulást jelent, amelyhez az egyén genealógiailag kötődik, alapját a központi érték adja, amelyre az etnikai közösség társadalmi érték- és önmeghatározási rendszere épül. Ennek alapján

megkülönböztethetünk kulturális, gazdasági, politikai és holisztikus etnikai, valamint vallási csoportot/közösséget.

A nemzeti kisebbség egy adott társadalomban az egyének azon csoportja, amely nem azonosul a többségi nemzettel, hanem egy olyan másik nemzettel, amelynek vagy van olyan állama, amellyel évszázadokon át egy politikai közösségben élt, viszont azt regionális, kontinentális, illetve világtörténelmi konfliktusok miatt elvesztette, vagy nincs állama, de annak létrehozására törekszik. A kisebbség, bár egy adott állam polgára, etnikai, vallási vagy nyelvi jellegzetesség folytán különbözik az állam többségi lakosságától, s olyan szolidaritásérzés jellemzi tagjait, amely kultúrájuk, hagyományaik, vallásuk vagy nyelvük megőrzésére irányul. Így tehát a határon túli magyarságot nemzeti kisebbségnek tekintjük.

A nemzeti kisebbségi lét alap-meghatározottsága szoros kapcsolatban áll a kisebbséggé válás genezisével. Tóth Pál Péter 3 alaptípust különböztet meg a nemzetek kisebbséggé válása kapcsán: 1. a szerves fejlődés eredményét (ha a nemzeti államok kialakulása történelmi folyamathoz kapcsolódik), 2. a nem szerves fejlődés eredményét (egy nép, vagy annak egy része politikai döntés illetve háború eredményeképpen kerül kisebbségi helyzetbe, sajátjától eltérő idegen államkeretbe), 3. a diaszpórából szerveződő nemzeti kisebbséget. A nem szerves fejlődés útján létrejövő nemzeti kisebbségnek két eltérő csoportját lehet megkülönböztetni: az elsőbe azok a népek tartoznak, akik az új keretek között némi önállóságot kaptak; a második csoportban az adott népesség egy része erőszak útján kerül egy új államkeretbe, önállóság nélkül: ide sorolhatóak a határainkon túl élő magyarok is. (Tóth P. P. 1991. 157-158)

A demográfusok szerint, ha egy államalkotó nép területén a nemzeti kisebbségek vagy etnikai csoportok aránya folyamatosan csökken, és az össznépességen belül az 5%-os kritikus határ alá esik, olyan visszafordíthatatlan folyamatok indulhatnak meg, amelyek következtében eltűnésük megállíthatatlanná válik: asszimilálódnak az államalkotó nemzetbe, s felgyorsul a nemzedékek hosszú során átörökölt nemzeti azonosságtudat elhalása.

Az asszimiláció elméleti megközelítése és fogalmi kereteinek kidolgozása egymástól eltérő módon ment végbe kontinensünkön és Amerikában. Az amerikai szociológia legjelentősebb asszimilációval foglalkozó elméletei elsősorban szociológiai, antropológiai, szociálpszichológiai megközelítésben vizsgálják a kérdést. Ezzel szemben az európai szellemi központokban a hangsúly a történeti, szociálpszichológiai, demográfiai megközelítésen van. Ez utóbbi azt is jelentette, hogy a vizsgálatok asszimilációs modelljei egydimenziósak voltak, az asszimiláció kérdését a nemzeti hovatartozás változása alapján mérték. A '90-es évektől ismétlődő kutatásokba újabb dimenziókat vontak be, illetve adaptálták a tengerentúli modellek azon részeit, melyek a sajátos közép-európai viszonyokra is érvényesnek bizonyultak. Így kialakult az az asszimiláció-felfogás, mely öt különböző dimenziót különít el: kulturális asszimiláció, strukturális asszimiláció, származás, házassági homo-heterogámia, identifikációs asszimiláció. Gyurgyík László megfogalmazásában a közép-európai sajátosságokat figyelembe

véve az identifikációs asszimilációra kell helyezni a hangsúlyt. Asszimilációnak pedig a nemzeti hovatartozás megváltozását tartja, s a többi négy dimenziót magyarázó változóként szerepelteti a modelljében. (Gyurgyík L. 2001b. 157-158). E társadalmi jelenség kapcsán örök kérdésként vetődik fel, hogy az asszimiláció okozza-e a nemzeti azonosságtudat elvesztését, vagy épp fordítva: először meggyengül a nemzeti azonosságtudat, s ez teszi folyamatossá és irreverzibilis folyamatá az asszimilációt? Schöpflin György szerint két külön folyamatról van szó, amelyek egymáshoz szorosan kapcsolódnak, de semmiképp sem azonosíthatóak. Az asszimiláció lehetetlen, ha egy etnikum, mint különálló csoport eljut a saját kulturális tudatához. Egyénenként végbemehet, de közösségek tekintetében sohasem (Schöpflin Gy. 1996. 15). Az asszimiláció Mirnics Károly megközelítésében az etnikailag vegyes házasságokban lezajló nemzedékváltás, illetve a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának szűkítése vagy az arról történő lemondás miatt következik be. (Mirnics K. 1998.43.).

Az asszimiláció indikátorai:

- az etnikailag vegyes házasságban az utódnemzedék anyanyelv választása az államalkotó nemzethez tartozó szülő javára történik,
- a családon belüli azonosságtudathoz való ragaszkodás megváltozik,
- a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának rendszere,
- az anyanyelvhasználat gyakorlásának törvényes és törvényt megkerülő szűkítése.

Az etnikailag vegyes házasságban történő asszimilációt jól bizonyítja számos kutatás, érdemes Varga E. Árpád írására utalnunk, aki például az 1992-es romániai népszámlálás eredményei alapján vizsgálja a családok nemzetiségi és felekezeti összetételét. (Varga E Árpád, 1996b. 78) Megállapítja, hogy a családfő nemzetisége alapján a romániai családok 7,3%-a minősül magyar családnak, s az összes házasság 2,9%-a nemzetiségileg vegyes család, ezek közel egyharmadában az egyik fél magyar. A vegyes házasságokban az összeírásakor nagy bonyolalmat okozott, hogy a 14 éven aluli gyermekek nemzetiségét sokszor az összeíró döntötte el, vagy „egyéb helyzetű” kategóriába sorolta, mégis egyértelmű, hogy a vegyes házasságok révén minden nemzetiségnek van vesztesége és nyeresége is, de a folyamat egyértelműen a románok javára pozitív előjelű. Hisz a román-egyéb nemzetiségű házaspárok gyermekeinek nagy többsége románává válik, s ha az apa román, négy családból háromban román nemzetiségű lesz a gyermek is.

Hasonlóan kedvezőtlen tendencia bontakozott ki a volt Jugoszláviában is. A szerb nép dominanciája a társadalom minden szintjén érezhető volt. A társadalom és az állam etnikai homogenizálása szerb nemzeti, nacionalista indíttatású volt. A növekvő számú vegyes házasságokban majdnem minden esetben megszűnt a házastársak kétnyelvűsége, a szerb házastárs dominanciája határozta meg az utód anyanyelvi, illetve nemzeti azonosságtudatát is.

A Vajdaságban minden etnikai csoport változik, így a magyaroknál is megfigyelhető az alterofónia. Ez az etnogenezisben ismert fogalom az asszimilációs folyamat eredményeként értelmezhető. Jelentése: az egyén mást vall anyanyelvének, illetve nemzetiségének.

Csepeli-Örkény-Székelyi is megállapította a „Bizalomépítés a Kárpát-medence térségében élő nemzetek között” című kutatása alapján, hogy az egyének felmenőinek etnikai-nemzeti háttérét vizsgálva egyértelmű, hogy a „magyar nemzeti kisebbség túlélési stratégiájában a házasságnak jól láthatóan kulcsszerep jut. Az etnikai-nemzeti hovatartozás homogenitása a családon belül nem kedvez a gyermekek identitásváltásának” – állapítják meg. (Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. 1999. 499) Ez tehát egyben azt is jelenti, amint azt Péntek János is nyomatékosítja a két kutatóközösség probléma-megközelítésének különbségét is jelzi, hogy „a homogén család kedvez az identitás megőrzésének” (Péntek J. 2001. 16) Jól kimutatható az is, hogy a nagyszülők, szülők vegyes házassága bátorítja a gyerekek, unokák vegyes házasságát.

A többséghez való hasonulás, értékeinek, mintáinak fokozatos átvétele hosszútávon az önfeladáshoz vezet. Hiszen amennyiben a kisebbségek nem ismerik a többségi nyelvet, nehezebben boldogulnak, a kétnyelvűsödés azonban „csak kezdeti fázisa egy hosszabb folyamatnak, amely azzal folytatódhat néhány alaptényező hatására, hogy a kétnyelvűségben a második nyelv (az államnyelv) válik dominánssá, az első nyelv teret veszít, háttérbe szorul, és ez a szubtraktív kétnyelvűség már közvetlenül a nyelvcsere előszobája.” (Péntek J. 2001. 19)

Péntek János Csepeliék azon következtetésével vitatkozik, amelyben Csepeli és munkatársai a kompromisszumos kétnyelvűségben egyfajta választ látnak a kisebbségeket ért kihívásokra, s amely a nemzeti lét bizonyos fokú megtartása mellett csökkenti a különböző csoportok közötti konfliktust. Ebben igazuk is van a szerzőknek, csupán arra nem térnek ki – hangoztatja Péntek –, hogy ennek milyen asszimilációs következményei lehetnek a kisebbségi kultúra fennmaradását tekintve.

Az asszimiláció további indikátoraként a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának rendszerét, illetve az anyanyelvhasználat gyakorlásának törvényes és törvényt megkerülő szűkítését említettük. E két jelenség szociológiai irodalmának áttekintésével a későbbiekben foglalkozunk, előbb azonban rátérünk a határon túli magyarságot érintő demográfiai elemzésekre.

Demográfiai eredmények

Az 1990-es évek elején a határon túli magyarsággal foglalkozó írások száma gyorsan gyarapodott. A korábbi évtizedekben alkalmazott politikai gyakorlatnak köszönhetően ez a kutatási terület is feltáratlan volt, így az első írásokban a „magyar kisebbség” illetve a „határon túli magyarság” fogalmi kereteinek tisztázása mellett a „mennyi?” dominanciája érvényesült. A tanulmányok jelentős része a felvi-

déki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek demográfiai feltérképezését adták, s az asszimiláció mértékének megbecsülésével foglalkoztak. Az elmúlt másfél évtizedben azonban friss népszámlálási adatok is rendelkezésre állnak, ezért a határon túli magyarság népelemszerkezeti jellemzőinek leírásával és a szomszédos országokban élő magyarok megmaradási esélyeinek perspektívájával foglalkozó tanulmányok napjainkban is igen gyakoriak, sőt konferenciák tematikájának is domináns részét képezik.

A demográfiai adatok általában kétirányúak lehetnek, hisz amint Klinger András is hangsúlyozza, a számbavétel vagy származási-érzelmi hovatartozási alapon történik, amit általában nemzetiségi hovatartozásként emlegetnek, vagy az eredetileg tanult vagy használt nyelv alapján, ami a nyelvi ismérvek megkérdezésével állapítható meg. E kettőség végigkíséri a nemzetiségi statisztikákat elemző munkákat, a kutatók külön-külön és együttesen vizsgálják a magyar nemzetiségűek és a magyar anyanyelvűek népességi mutatóit. (Klinger A. 2002. 359)

Gyakran említik, hogy a felhasznált adatok mindig az adott országok népszámlálási összeírásainak eredményei, amelyek valamelyest torzíthatnak, hisz közismert az uralkodó nemzetek törekvése, hogy a többségi nemzetekhez tartozók magasabb számát, valamint ezzel párhuzamosan a kisebbségi nemzetekhez tartozók arányát a lehető legalacsonyabb szinten mutassák ki.

A határon túli magyarság demográfiai jellemzőinek számbavételét nehezíti továbbá, hogy a népszámlálások során eltérő módszerek szerint történtek az adatfelvételek, tehát a népesedési trendek vizsgálatakor az összehasonlíthatóság csak igen körültekintően és óvatos becslések révén érhető el, hisz a nemzetiségstatisztikai adatok eltérő tartalommal rendelkeznek. (Sebők L. 1992b. 382) Az egyes adatfelvételek azonban nemcsak időben, hanem a földrajzi dimenzió tekintetében is eltérőek, tehát az összmagyarságra vagy éppen a határon túli magyarság egészére vonatkozóan igen nehéz az eltérő adatok egységes vizsgálata.

A kutatók megegyeznek abban, hogy a jelenlegi népesedési trendeket leginkább meghatározó '80-as években a Kárpát-medencében a magyar nemzetiségűek lélekszáma a magyarországi határokon kívül és belül is csökkent. „A magyarság egyre kedvezőtlenebb természetes reprodukciója és torzuló demográfiai struktúrája, szórványainak feltartóztathatatlan asszimilációja, a korábban elmagyarosodott cigányok és német származásúak tetemes részének az új politikai helyzetben újjáéledt identitása miatt a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya a '80-as évtizedben a Székelyföld nélküli Erdélyben 7,6%-kal, a Vajdaságban, Horvátországban és a Muravidéken 11-12%-kal csökkent.” – állapítja meg Kocsis Károly. (Kocsis K. 1997. 6) Ezzel egyidőben viszont a szomszédos államok többségi nemzeteinek 3,2-5,2%-os gyarapodásával kell számolnunk.

A '90-es években sem állt be kedvező fordulat. A természetes és mechanikus népmozgalmi mutatók egyre aggasztóbb mértéke miatt az évtized közepére a Kárpát-medencei magyar kisebbség lélekszáma 2,6 millióra esett vissza. A legnagyobb népességvesztés a szerb-horvát háború közvetlen és közvetett okaira vezethető vissza.

A határainkon túli magyarság léhelyzetét, kohézióját a történeti tényezők mellett alapvetően meghatározzák a településszerkezeti adottságok és a magyar ajkú népesség urbanizáltsági szintje. A vajdasági, illetve erdélyi magyarság több mint fele város lakó, ennek ellenére összességében elmondható, hogy a Kárpát-medencei magyarság fokozatosan kiszorul a szomszédos országok városainak többségéből. Kivételt néhány szlovákiai és erdélyi kis- és középváros képez. Ennek magyarizátát egyrészt a vidéki magyarok átlagon felüli beköltözésében, másrészt a többségi nemzet tagjainak fokozatos elköltözésében kell keresni. A viszonylag kedvezőtlenebb életkörülmények ellenére a muravidéki, horvátországi, kárpátaljai és szlovákiai magyarok ragaszkodnak a falvakhoz, elősegítve ezzel a térség magyar etnikai struktúrájának fennmaradását.

Az etnikai identitás megőrzése szempontjából legkedvezőbb helyzetben az a tömbmagyarság él, amely lakóhelyén az abszolút többséget képviseli. Kocsis adatai szerint a szlovákiai, kárpátaljai és muravidéki magyarok túlnyomó részét (ez mindhárom térségben 70% fölötti arányt jelent), valamint az erdélyi és vajdasági magyarok valamivel több mint felét tudhatjuk ilyen számukra kedvező etnikai viszonyok között. (Kocsis K. 1997. 5.)

Sebők viszont az asszimiláció veszélyére s a szórványosodás növekedésére hívja fel a figyelmet, amely nagymértékben rontja a megmaradási esélyeket. Különösen Erdély, Kárpátalja és a Vajdaság viszonylatában nagy migrációs veszteséggel is számol, amely elsősorban Magyarországra irányult, de számottevő a Nyugat-Európában letelepedők aránya is.

Hódi Sándor a vajdasági magyarokkal foglalkozó cikkében egyértelműen pozitív folyamatként értékeli a kivándorlást. Véleménye szerint „a Vajdaságból Magyarországra érkezők újra integrálódhatnak a magyarságba, a nyugatra távozők pedig a magyar nemzet előfutárai lehetnek a globalizálódó világban.” (Hódi S. 1997a. 35)

A kivándorlás negatív hatásaira hívják fel a figyelmet Varga E. Árpád publikációi, amelyekben az 1992. évi népszámlálás adatait a korábbiakkal összehasonlítva elemezte, s az erdélyi magyarság lélekszámának komoly visszaesését állapította meg. A csökkenés hátterében elsősorban a Ceaușescu-rendszer idején kezdődött, majd a rendszerváltáskor „viharossá fokozódott” kivándorlást látja. (Varga E. Á. 2002. 197) Hozzáteszi azonban, hogy az elvándorlás veszteségeit a természetes szaporulatnak jórészt kompenzálnia kellett, de számolnunk kell a magyar nemzetiségűek disszimilációs veszteségével (1956 és 1992 között mintegy 120 ezer fő), valamint a nyelvcserevel nyomatékosított identitásváltás visszafordíthatatlan következményeivel is, ami által a románság 35 év alatt 140 ezer főnyi gyarapodást tudhat magáénak.

Ez a tendencia az anyanyelvi és nemzetiségi értékek fokozatos közeledésében is megmutatkozik, melynek következtében az erdélyi megyék többségében a magyar nemzetiségűek száma meghaladja a magyar anyanyelvűekét. Varga E. Árpád tehát 150-200 ezer fős „népszámlálási” veszteséget mutatott ki 1956 és 1992 között. Sebők pedig jelenleg az erdélyi magyarság népmozgalmi, asszimi-

lációs és migrációs veszteségét évenként legalább 20-25 ezer főre teszi. (Sebők L. 2002. 234)

Szarka a hazánkkal szomszédos országok magyar népességszámának alakulását az 1910-2000-es időintervallumban elemzi. (Szarka L. 2001a. 57) Hangsúlyozza, hogy a népszámlálási adatokból valamint a helyi elemzésekből is arra lehet következtetni, hogy a szomszéd országokban élő magyar közösségek a legnagyobb arányban a városokban foglalkoztak meg.

Ismeretes, hogy a városiasodás és a városfejlesztés mindig is szorosan összefüggött az adott társadalmak gazdasági erejével, kulturális adottságaival, valamint politikai körülményeivel, ezért e települések a mindenkori hatalom fontos célpontjává váltak, hisz a városi népesség a hatalom biztosítékát jelentette. Éppen emiatt a városokban zajló kulturális, politikai és gazdasági folyamatok jól mutatták a hatalmi törekvéseket is, adott esetben a saját nyelv, saját nemzetiség terjesztését szolgáló fokozatos asszimiláció, iparosítás, vagy akár népecsere érvényesülését.

A szakirodalomban a városi népességfogyás tényezőit tekintve egyetértés uralkodik. A 20. század folyamán a szomszédos országokhoz került városok etnikai arculatának megváltoztatására törekedett minden intézkedés. A migrációs hullámok és a természetes népszaporulat egyre alacsonyabb szintje mellett fontos szerepet játszott az is, hogy a városiasodás folyamatait „a nemzetállamok terület- és városfejlesztési célkitűzései, illetve a kommunista pártállami időszak mestersegesen felgyorsított, erőltetett urbanizációs politikája határozta meg.” (Szarka L. 2001a. 60.)

Az iparosítás minden szomszédos országunkban azt is célozta, hogy a tudatosan irányított belső, interregionális vándormozgalmak révén a magyar városok etnikai összetételét megváltoztassák, az egykori magyar ipari központokat ellehetlenítsék, vagy magyar jellegüket megszüntessék. Ugyanezt szolgálták a belső közigazgatási határok módosításai is, amelyek együttesen jelentős asszimilációt eredményeztek. A 344 határon túli város közül 1990-re mindössze 31 volt magyar többségű, öteznél nagyobb lélekszámú helyi magyar közösség a Kárpát-medence 72 településén élt, ők a magyarok 43%-t tették ki. (Szarka L., 2001a. 57)

Összességében megállapíthatjuk, hogy bár a határon túli város lakó magyarok aránya növekedett, messze elmaradt az adott államalkotó nemzetek városi növekedésének ütemétől, s a magyarok visszaszorulása a szomszédos országok túlnyomó többségében folyamatos. Klinger adatait idézve érdemes figyelmet szentelnünk annak is, hogy a Kárpát-medence össznépessége 1910 és 1990 között 52%-kal növekedett, a magyarság létszáma viszont csak 28%-kal, az ország határain kívüli területeken pedig 19%-kal csökkent. A románság számaránya 96%-kal, a szlovákoké pedig 137%-kal nőtt, a horvátoké megduplázódott, a szerbeké pedig másfélszeresére emelkedett. (Klinger A. 2002. 375-377) E térségben tehát az egyes nemzeti csoportok megoszlása erősen megváltozott, s ez rányomta bélyegét az interetnikus kapcsolatok alakulására is.

Interetnikus kapcsolatok

„Az interetnikus kapcsolatok kialakításában fontos szerepet játszik az egymás közti kommunikációban szerzett tapasztalat, a különböző etnikumhoz tartozó személyek és csoportok kölcsönösségén alapuló észlelése. Ezeknek a kapcsolatoknak az alapját képezik az egyéni, illetve csoportpercepciók sajátosságok, amelyek hátterében az etnocentrizmus biztos talaján álló előítéletes, illetve sztereotíp véleményalkotás van” (Binderhoffer Gy. 2001)

Az etnocentrizmus igen erősen kontúrozza az etnikumok közötti határokat, ugyanis az egyik csoport tagja a másik csoportot is a saját normái szerint ítéli meg. (Nagy L., 2001. 73) Azonosítja magát azzal a csoporttal, amelynek tagja („bel-csoport”), és ugyanilyen radikálisan elhatárolja magát minden más közösségtől („kül-csoporttól”). A külső csoporthoz való tartozást nemcsak hogy nem kívánatosnak, de elítélendő dolognak is tartja, mert annak pusztja léte is veszélyt jelent közössége számára. A Trianon utáni új államok révén azonban az etnikai kérdések állampolitikai rangra emelkedtek, s kedvezőtlen kihatással voltak az egész Kárpát-medencére, mert „az etnikai ügyeknek az állam szintjén való «megoldása» nemcsak hogy megkülönböztetést fejez ki a többség és kisebbség között, hanem még kihangsúlyozottabbá, élesebbé teszi az etnikai határvonalakat, feszültségfokozó hatást gyakorolva mindkét félre” (Nagy L. 2001. 80)

Csepeli az interetnikus kapcsolatok ápolásának, javításának kulcsát a tömegkommunikáció szélesebb körűvé tételében látja (Csepeli Gy. 1997) Felhívja a figyelmet, hogy az ebben rejlő veszélyt az adott kisebbségről kialakított kép és az ezzel járó dichotomizáció jelenti. E folyamat keretében a kisebbség és a többség közötti különbséget maximalizálják, míg a hasonlóságokat minimalizálják.

E gondolatokat empirikus adatok is igazolják, mint például Székely Kriszta 1996-os kolozsvári sajtóelemzése is, amelyben megállapítja, hogy a tömegkommunikációs eszközök „olyan téves, sok ponton hamis «szomszédképet» szuggerálnak, amely újabb konfliktusokat gerjeszt, újabb sebeket üt.” (Ismerteti Kovács O. 1996. 305) A Szabadság és az Adevărul de Cluj hasábjain a kolozsvári Mátyás-szobor körüli ásatásokról szóló írások nagy érzelmi töltettel rendelkeztek, s elsősorban a pánikkeltést szolgálták, mindkét fél szubjektív szempontok szerint szelektálta a közölt információkat.

A kisebbségek akkor jelentenek a többségi társadalom számára társadalmi problémát, ha a szociális entrópia elve nem érvényesül. Ekkor az egy-egy kisebbséghez tartozók bizonyos társadalmi pozíciókban összesűrűsödnek, s így már nemcsak individuálisan, hanem kisebb-nagyobb közösségekbe szerveződve válnak érzékelhetővé. Ilyen esetekben erősödik a többségi nemzet részéről a sztereotipizálás a kisebbségek irányában.

Az elmúlt évtizedben a szomszédos országokban számos kutatás foglalkozott az interetnikus együttélés leírásával. Mindenek előtt ki kell emelnünk a csíkszeredai Regionális és Antropológiai Kutatások Központját, amelynek munkatársai intenzíven foglalkoznak a székelyföldi magyar-román és cigány-magyar együtt-

élés jelenségeinek feltárásával. Hangsúlyt fektetnek az antropológiai módszerek alkalmazására, de nem szorítkoznak csupán a terepmunka során begyűjtött információk leírására, hanem megállapításaik a téma elméleti megalapozottságát is gazdagítják, s általános érvényű új fogalmakat teremtenek.

Bíró A. Zoltán és Bodó Julianna például a magyar-román együttélést vizsgálva az ún. „kizárás és bekebelezési technikák működésére” derítettek fényt a többségi magyarok és a kisebbségi románok etnikumközi kapcsolataiban. A többségi magyarok (helyiek) magatartásában fontos szerepet tulajdonítanak az ún. „közeledési gesztusoknak”, amelyek a románokkal (idegenekkel) való négy szemközti találkozások során kizárólag az idegen személyiségére irányultak, míg a nyilvános térben zajló érintkezésekben az idegen etnikai hovatartozásának hangsúlyozása figyelhető meg.

A közeledési gesztusoknál jóval gyakrabban észleltek „eltávolítási gyakorlatokat”, amelyeknek célja belső helyzetekben, hogy „az idegenek és a helyiek közötti eltérések hangsúlyosan etnikai jegyekként jelenjenek meg.” A relációs helyzetekben azonban a kiindulási mozzanat egy hiba, amit az idegen vét, s ehhez a helyiek saját viselkedésükkel azonnal jelentést rendelnek egy, az eredetihez hasonló szituáció kialakításával, amelyben ők már látványosan a „helyes” módon viselkednek. A bekebelezési technikát is hasonló precizitással írják le.

A román-magyar együttélés vizsgálata kapcsán érdemes még megemlítenünk Bakó Boglárka tanulmányát is (Bakó B. 2001), amelyben egy barcasági falut elemezve megállapítja, hogy „a két etnikum területileg és mentálisan elkülönül,” de ünnepi alkalmakkor segítenek egymásnak (pl. lakodalm, temetési szertartás). Nem gyakoriak a vegyes házasságok, s mivel a románok nem követelnek vezető szerepet a falu életében, kiegyensúlyozott az interetnikus kapcsolat. A magyar dominancia a nyelvhasználatban, a községi ünnepekben s a falu vezetőinek körében is kimutatható.

Oláh Sándor megállapítja a cigányok és magyarok együttéléséről, hogy aszimmetrikus természetű, azaz „a csoportközi viszonyokban születő attitűdök lényegi vonása a többségi magyarságnak a cigány etnikummal szembeni beállítódásában a lefokozás, eltávolítás, a saját csoport másik fölé helyezése, a másik rutinszerű leértékelése.” (Oláh S. 1997. 747) Ez jól megnyilvánul a kommunikációban, a párvalasztás és a nemi kapcsolatok terén a határok átjárhatatlanságában, a térbeli és fizikai elkülönülésében, ami aztán „megfelelési-igazodási kényszerrel idéz elő a cigány mikrotársadalomban a hierarchia felsőbb szintjein lévők részéről az életforma és a társadalmi magatartás síkján, ugyanakkor állandó elhatárolódási igyekezetet a „lent” lévő cigányokkal szemben.

Ugyancsak e jelenségre világított rá Csernicskó István és Márku Anita is, amikor 2000 tavaszán kárpátaljai magyar középiskolásokat kérdeztek az ukrán-ságról és önmagukról alkotott képeikről. Arra számítottak, hogy a pozitív tulajdonságokat a magyarokra, a negatívokat az ukránokra tartják majd többen jellemzőnek, s ez be is igazolódott, azonban a legtöbb állítás semleges megítélést kapott. A válaszadók ötfokú skálán értékelték tulajdonságokat, aszerint, hogy

mennyire érvényesek az ukránokra vagy a magyarokra, s az így kapott átlagok is jól bizonyítják, hogy a magyar diákok saját közösségüket szinte mindenben az ukránok fölé helyezték.

Sz. Dévai Judit a felvidéki magyar fiatalokat kutatva jutott arra a véleményre, hogy „a pozitív megállapítások több mint háromnegyede a magyarokra, a negatívok 57%-a a szlovákokra vonatkozik.” (Sz. Dévai J. 1995) A két nép közti távolságot mutatja, hogy a diákok csaknem fele szavazott arra, hogy párválasztásakor odafigyel, hogy lehetőleg magyar legyen a társa, s négyötödük tartotta érzelmileg fontosnak, ha szlovák lenne a házastársuk, megtanulna-e magyarul.

Hajnal Virág Észak-Bácskában, Feketicsen végzett kutatásában megállapítja, hogy miután a faluban hosszú ideje együtt éltek a magyarok és svábok, de viszonyukat a távolságtartás jellemezte, a háború utáni szerb betelepülők új interetnikus kapcsolatok kibontakozását eredményezték: a magyarok és svábok által „közösén vállalt kisebbségi sors vagy annak közeledő sejtése hívta/hívja életre, szilárdította/szilárdítja meg a «régi ellenségek» «új barátságát», a kultúrák, etnikumok egymáshoz való közeledését” (Hajnal V. 2111. 135.)

A vajdasági magyar kisebbség helyzetének megítélése rendkívül összetett, hiszen a kölcsönös diszkriminációk, atrocitások és a különféle etnikai csoportok üldözése a közelmúltban is napirenden volt, jelentősen befolyásolva az interetnikus kapcsolatokat is. Ez a történelmi háttér összekapcsolódik a vajdasági magyarok asszimilációjával is, amely e területeken viszonylag stabil interetnikus viszonyok között zajlik.

Nyelv és identitás

Gereben Ferenc meghatározásában „az identitástudat összetett, vertikálisan és horizontálisan is rétegzett fogalom” (Gereben F. 1998c. 58). Az önmeghatározás két dimenzióját a társadalmi, illetve a kulturális közösségek szinterei jelentik. Gondolatmenetének konklúziója: etnikai identitás helyett nemzeti identitásról beszélhetünk, mert a magyar népesség azonosságtudatának meghatározó elemei kulturális, emocionális meghatározottságúak.

A téma egyik kutatója Balázs Sándor, aki a „kisebbségi identitást eszmei struktúrájának tekinti, a fogalmak, érzelmek, elméletek sajátos szerveződésének.” Szerinte a romániai magyarság önmeghatározása „[...] az adott közösség társadalmi helyének, a szociális struktúrák elemeként betöltött funkcióinak szubjektivizált átélése, tudati értékelése” (Idézi Cholnoky Gy. 1996. 135-136) Balázs a kisebbségi identitás ontogenezisét abban látja, hogy az egyén előbb csak „kapott formában” tudja, hogy ki ő, ez a képzet csak később töltődik fel tartalommal, s egy adott terület eseményei, valamint azok hatásai indukálják a nemzetté szerveződést, amelynek fő eszköze az anyanyelv. Megállapítja, hogy addig lesz magyar kisebbség Romániában, amíg e nemzetrész „tudatában érték-

ként megőrződik saját kultúrája és nyelve.” (Cholnoky Gy. 1996. 137)

Ugyanezt hangsúlyozza Fábán is (Fábán E. 1996. 40-43), amikor azt állítja, hogy az egyén önfelismerése környezetével való kapcsolatában zajlik. A közösségek, nemzetek, nemzeti kisebbségek azonosulásának döntő tényezőiként a kultúrát, a nyelvet, a történeti emlékezetet és a társadalmi együttélést említi. Szerinte a modern korban az identitás kialakulását gyakran ideológiák alapozták meg azáltal, hogy a nemzeteket olyan eredetmítoszsal és történelemmel azonosították, amely nem is jellemezte őket. „Ha nem az eredet, akkor az átsminkelt történelmi ideológia lépett elő a politikai jelen apológiájává.” (Fábán E. 1996. 41) A magyarság kisebbségi létbe került csoportjairól pedig megállapítja, hogy azáltal, hogy az anyanemzetétől eltérő helyzetbe kerültek, szembesültek az önmeghatározás kérdésével, azonban egyikük sem adta fel az összmagyarsághoz való tartozás tudatát. Régiókban egy viszonylag kis területen, mint egy kísérleti laboratóriumban Kelet és Nyugat, a szláv, germán, neolatin, finnugor nyelvet beszélő, egymással évszázadok óta nyílt, vagy rejtett nyelvi-kulturális-politikai küzdelmet vívó népek interetnikus kapcsolatrendszere alakult ki. A Kárpát-medencében, amely mind a magyar, mind a többi nyelv esetében bizonyos kettősséget eredményez, a Monarchia felbomlása után a régió nyelvei Magyarország területén mint kisebbségi nyelvek, saját államaikban mint többségi nyelvek léteztek. A magyar nyelv az országhatáron belül többségi, azon kívül viszont kisebbségi helyzetbe került.

A történelmi sajátosságok figyelembevételével Nádor Orsolya kijelenti: a környezeti nyelv a Kárpát-medence nyelvközösségének egyik alapfogalma. (Nádor O. 1998. 51) A mai szakirodalom szerint ez egyenlő a többség számára a kisebbségi nyelv tanulásával, ami csak olyan környezetben lehet jelentős, ahol a kisebbség relatív többséget alkot.

Nyelvterületek határán a kétnyelvűség is természetes jelenség. De csak akkor, ha kiegyensúlyozott, kölcsönös. Nem ilyen a kisebbségi kétnyelvűség, amely teljes egészében függő, aszimmetrikus kétnyelvűség. Az anyanyelv ebben néha kétszer is megbélyegzett: úgy is, mint nyelvjárás, úgy is, mint kisebbségi nyelv. Az alárendeltség, megbélyegzettség miatt a kisebbségi nyelvnek nincs vonzereje, gyakran még az anyanyelvi beszélők is úgy érzik, használati értéke csökkent.

A környező országok kisebbségben élő magyarságáról elmondható, hogy túlnyomó része (általában több mint kilenczede) anyanyelvén kívül beszéli és olvassa a többségi nép nyelvét is. A kisebbségi magyar társadalmak kisebb fele anyanyelvdomináns kétnyelvűségben él, míg nagyobbik része szoros értelemben vett, viszonylag kiegyensúlyozott, illetve a többségi nyelvet preferáló kétnyelvűségben.

Szót kell ejteni a nyelvválasztási típusok rétegspecifikus vonásairól is. Az anyanyelven folytatott tanulmányok lehetőségével főként az alacsonyabban kvalifikált falusi, valamint a tömbszerűen együtt élő magyar lakosság rendelkezik, míg a vegyes tannyelvű vagy elejétől végig nem anyanyelven folytatott tanulmányokkal főleg az értelmiségiek, a városlakók és a szórványlakosság körében ta-

lálkozhatunk. Egyértelműnek mondható az a szociológiai tendencia is, hogy az anyanyelven kívüli nyelvismeret mennyisége és minősége a szellemi foglalkozásaik illetve azok körében a legmagasabb, akik szóránnyhelyzetben élnek. Akik munkahelyükön, a családban, a hivatalokban – főleg vagy kizárólag – az anyanyelvüket tudják használni, azok többnyire tömbszerűen együtt-élő magyarok, főleg a fizikai (és inaktív) foglalkozásaik közül kerülnek ki, leginkább nagyobb falvakban és kisebb városokban laknak. Ezzel szemben a vegyes nyelvhasználat, amely a kommunikációs színterektől függően rendszeresen váltogatja az anyanyelvet az államnyelvvél, az átlagosnál jóval nagyobb eséllyel jelenik meg a szóránnyban és nagyobb városokban, illetve a szellemi foglalkozásaik között.

A kisebbségben élő közép-európai magyarság interetnikus és interkulturális szempontból is nyitott, ami főleg az értelmiségi, szellemi foglalkozású urbanizált réteg sajátja. Ez a nyitottság azonban kényszerű és aszimmetrikus vonásokat hordoz, sőt diszkriminatív jellegű is, amennyiben a domináns szerepű kisebbségi magyar anyanyelv legfontosabb társadalmi közegének a falusi társadalmat, illetve az alacsonyan kvalifikáltakat tartja. A kisebbségi helyzet degradálta a kisebbségi nyelvhasználat társadalmi presztízsét, a kisebbségben lévő magyarság értelmiséggé főleg a többség nyelvén tanulva válhat.

A közép-európai térségben uralkodó tendenciák eredményeképpen a kisebbségi anyanyelv épp a modernizációs centrumokban szorul leginkább háttérbe. A határon túli magyarok nem kis hányada eljutott abba a nyelvi állapotba, amelyben a másodlagosan elsajátított többségi nyelv válik dominánssá, s az elsődleges szocializáció nyelve, a magyar, egyre inkább háttérbe szorul, használati köre beszűkül, tehát a magyar-többségi kétnyelvűség a többségi nemzet egynyelvűségének irányába billen el, vagyis egyéni szinten nyelvvesztés, közösségi szinten nyelvcseré áll be.

A nyelv csak akkor tartható fenn kommunikációs eszközként, ha kötődik a nemzeti azonosságtudat értékeihez. A nemzeti azonosságtudat elvesztésével elvesz a nemzeti nyelv is mint egyéni és mint közösségi kommunikációs eszköz. Nyilvánvaló tehát a kisebbségi kétnyelvűség nagyfokú aszimmetriája. Péntek hangsúlyozza, hogy „nem minden kétnyelvűség vezet ugyan el nyelvcseréhez, de minden nyelvcseré kétnyelvűségen keresztül megy végbe, ez biztosan így törvényszerű.” (Péntek J. 2002. 27) A kiindulópont az egynyelvűség az általános kétnyelvűségben, amely már magán viseli a kétnyelvű környezet hatását. A következő stádium az anyanyelv dominanciájú additív vagy szubtraktív (felcserélő) kétnyelvűség, amely némi tudatossággal fenntartható, különben másodnyelv dominanciájú szubtraktív kétnyelvűséggé válik. A dominanciaváltásban döntő szerepe lehet az államnyelven való tanulásnak, a vegyes házasságnak, illetve általában a nyelvi környezetnek. Ezt követően folyamatosan veszíti el az anyanyelv szerepét, presztízsét, míg végül nyelvcserére kerül sor, azaz eljut az egyén a második nyelvben való egynyelvűség szintjére.

Komoly következménye lehet a kétnyelvűségnek, hogy a magyar, mint kisebbségi nyelv rendszerében is leépül, a többségi nyelv artikulációja, hanglejtése,

szórendje rányomja bélyegét a kisebbségi nyelvhasználatra. Hogy ez milyen irreverzibilis eredménnyel járhat, jól mutatják a csángók nyelvjárásának elemzései, s e jelenség érvényesülését fel lehet ismerni a Mezőségen is, ahol a szórványosodás erőteljes ütemben, régóta zajlik.

Egy fontos vitára hívja fel a figyelmet Tolcsvai Nagy Gábor: a határon túli magyarságnak igazodnia kell-e nyelvhasználatában a magyarországi standardhoz vagy saját regionális különbségeihez, a kétnyelvűség alatt kialakult sajátos hagyományaikhoz ragaszkodjon? (Tolcsvai N. G. 1991. 166.) A kérdés megválaszolásakor Ágoston Mihály és Jakab István gondolataival foglalkozik.

Ágoston Mihály fő kérdése az, hogy kell-e a határon túliaknak a magyarországi normákhoz igazodni, s végül arra a következtetésre jut, hogy „anyanyelvünket, bármennyire is a sajátunk, önkényesen nem használhatja senki, sem író, sem nyelvész, sem politikus, sem a jogtudomány szakértője.” Hangsúlyozza, hogy „a magyar standardtól való eltávolodás a délvideki magyar nyelv s így az ottani magyarság megszűnéséhez vezetnek. (Tolcsvai N.G. 1991. 166-169) Jakab ezzel szemben a legnagyobb problémának azt tartja, hogy a nyelvi különfejlődés egyben a központtól való fokozódó leszakadást hordozza magában. Kiss szerint a magyar nyelv kisebbségi változatai több tekintetben is jellegzetes eltéréseket mutatnak, hisz a magyar nyelv szociolektusai (a szaknyelvek, szlengek, hobbi-nyelvek, stb.) gyakrabban fordulnak elő a standard nyelvben, mint a nyelvjárásokban. A kisebbségi magyarban a nemzedékek közötti nyelvi elkülönülés kisebb, mint a magyarországiiban, s az államnyelvi hatás következményei a nyelvjárások használatával együtt mindenképpen különbséget eredményeznek.

A vitára adott válasz csak hipotetikus lehet. A határon túli magyarság nyelvi, kulturálisan is tagolt, ezért a határon túli magyarság nyelvi tudatát saját hagyományainak alapján kell megerősíteni. A magyarországi nyelvváltozatok újtársai éreztethetik ugyan hatásukat, de gyors változásuk, esetleg mesterséges elterjesztésük nem lehetséges. Igaz a tömegkommunikációs eszközök szerepe a standard nyelvhasználat terjesztésében az utóbbi évtizedben megnőtt.

Oktatás, művelődés

A fenti jelenségek a kilencvenes évek elejének vizsgálataiban is feltűntek, napjainkig visszatérő elemzési terepet kínálnak a kutatók számára. Az első írások azt vették számba, hogy a kommunista rendszerek asszimilációs törekvései mennyire voltak eredményesek, s a helyzetfelmérésekkel egy időben megfogalmazódtak a határon túli magyar művelődés sarkalatos gondjai is. A kutatók megegyeztek abban, hogy a helyi hagyományok a kisebbségbe kényszerült területeken különbözőképpen határozták meg az elcsatolt közösségek életét, a megsemmisítésükre való törekvés ennek megfelelően eltérő eredményeket ért is el.

A kisebbségi létben az irodalom szerepe felértékelődött, s a korábban Budapest-központú magyar irodalom policentrikussá vált, mert a nyelvi közösség,

a magyar identitás- és történelmi tudat, az értékrend valamint a hagyomány közvetítőjeként kell működnie. Székely András Bertalan a határon túli magyar kultúrára nézve igen veszélyesnek tartja, hogy a határok megnyitásának eredményeképpen aggasztó mértékű az elvándorlás, a Magyarországon tanuló diákok és felsőoktatási hallgató száma nagy, miközben kisebbségi magyar iskolák sorvadnak el.

Az egyik legfontosabb problémát abban látja, hogy „a magyar nemzetiség hátrányos kulturális helyzete szinte mindenütt kimutatható a többséggel szemben a diplomások számarányában” (Székely A. B. 1994. 57), ennek ellenére nem lehet arra számítani, hogy magyar felsőoktatási intézmények kezdjék meg működésüket, sőt nyelvhasználati törvények lehetetlenítik el az anyanyelven történő kommunikációt. Előrelépésként értékeli a kisebbségi kultúra és tudományosság szakmai szervezeteinek kialakulását, viszont a privatizációk a kisebbségi kulturális intézmények kárára történnek.

A szomszédos országokban élő magyarság iskolaügyét az első tanulmányok a leggyakrabban 1910-től követték nyomon, s részletesen leírták, hogy mely tendenciák érvényesültek az oktatási koncepciókban. Általában beszámoltak arról, hogy az oktatási intézmények kiépíthetlensége a jellemző, az óvodától az egyetem felé haladva egyre kevesebb lehetőség nyílik a magyar nyelven történő tanulásra. Nem csak az önálló magyar intézmények, vagy magyar tannyelvű osztályok hiányára hívták a figyelmet, hanem az infrastrukturális elmaradottságra, a pedagógus-utánpótlás, illetve a képzetlenek problémáira is.

„A magyar nyelvű – általános értelemben vett – kultúra kulcskérdése az oktatás. Az anyanyelvi képzés ugyanis a nyelvfenntartás, a nemzeti és a történelmi tudat, a hagyományok, a nemzeti kultúra megőrzésének és továbbfejlesztésének egyik, talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy a legfontosabb eszköze.” – írja Tóth Pál Péter (Tóth P.P. 1990. 59) Enyedi Sándor tanulmányának zárógondolata a következő: „csak nemzetközi jogi garanciáik segíthetik a nemzetiségeket olyan iskolahálózathoz, amely hagyományaik és számarányuk alapján megilletné őket.” (Enyedi S. 1990. 94)

A helyzetfelmérő írások számba vették a határon túli magyar könyvkiadás, a sajtó, a színházak, valamint az olvasási kultúra több évtizedes visszaszorítását, a még kihasználható lehetőségeket. A művelődési intézmények működésének feltételeit a nemzetiségi kultúra fennmaradásának mércéjeként elemezték. A rendszerváltás utáni első években tehát a kutatások arra irányultak, hogy látéleletet készítsenek a határon túli magyar kultúra állapotáról, s eközben cselekvési programot, de legalább célkitűzéseket fogalmaztak meg a jövőre vonatkozóan, mind a határon túli magyarok, mind az anyaországon belüli politikai döntéshozók számára.

Az elemzések nagy részét az oktatás területén készítették. Beke György 1995-ben is megállapítja, hogy „még mindig óriási hátrányban vannak a magyar diákok, a magyar oktatás egésze Romániában”, „kísérteties a folyamatosság a diktatúra és a mai úgymond „szabad” szlovákiai rendszer kisebbségi politikája

között”. (Beke Gy. 1995. 1058) Ezt támasztja alá Szigeti László tanulmánya is, mely szerint a szlovákiai magyar óvodák és általános iskolák még viszonylag kedvező helyzetben vannak, de a középiskolától kezdve a magyar nyelvű iskolahálózat folyamatosan háttérbe szorul, aminek legbeszedesebb pontja az önálló magyar egyetem hiánya. (Szigeti L. 1997. 71-86)

A Szlovéniában meghonosodó kétnyelvű oktatási formát egyre több bírálata éri, de annak megváltoztatásához gyökéres pedagógiai, módszertani szemléletváltásra lenne szükség. Legnagyobb hibájának Varga József azt tartja, hogy „a magyar gyermekek anyanyelvi tudása rohamosan szegényül, az anyanyelvükön történő szakmai gondolkodásra szinte képtelenek, a nemzeti azonosságjegyeik külső és belső alkalmazásigényeinek a szintje egyre kopik, az anyanemzetükhöz szellemileg, lelkileg és érzelmileg kötődő magatartás-értékrendszerük tisztázatlan”. (közreadja: dr. Székely András Bertalan: 1997. 130-131)

A vajdasági közoktatással kapcsolatban Gábrityné megjegyzi, hogy a kisebbség csak formailag nyerte el az anyanyelv-használati jogot az általános, a közép- és részben a felsőoktatás területén, de a kritikai állásfoglalásra nincs lehetőség, ezért a kisebbségi értelmiségiek csendes, többévtizedes asszimilációja tovább folytatódik (Gábrityné M. I. 2000. 76) Kárpátalján a magyar nyelvű iskolahálózat kialakulása a hatvanas években vett határozott és pozitív irányú fordulatot, amit Ukrajna függetlenedése tovább erősített. A folyamat dinamikáját az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológia Tanszéke és Hungarológiai Központja mellett a beregszászi Magyar Pedagógiai Főiskola akkreditációja tette teljessé.

Sor került a szomszédos államok iskoláiban használt magyar tankönyvek elemzésére is. Itt is előkerül „a tájnyelvi változatot tükröző vagy standard magyar nyelvű legyen-e a könyv?” vita. Az elemzők szerint túlságosan megnehezíti a nyelvi változatok különbsége a tanulási folyamatot. A kárpátaljai tankönyvekről is megállapítják, hogy „nagyreszt körmönfontan grammatizáló”, a nyelvi változatokat csak felületesen vagy elméleti szempontból érintő tankönyvek vannak.” (Kovács O. 1997. 201) A Vajdaságban még kedvezőtlenebb a helyzet, mert a történelemtanítás két jellemzője a csökkenő órakeret, illetve a magyar anyanyelvű könyvek hiánya. (Pál T. 1997. 97)

Hasonló problémára hívták fel a figyelmet a moldvai csángókkal kapcsolatban 1997-ben. 2001-ben Hegyeli Attila pedig azt hangsúlyozza, hogy még mindig megoldatlan a moldvai csángók magyar nyelvű oktatása, az eddigi erdélyi oktatási programok pedig nem hozták meg a szükséges eredményt, túl nagy a kulturális különbség a gyerekek között ahhoz, hogy együtt haladva lehetne őket tanítani. (Hegyeli A. 2001. 184-186)

A szomszédos országokban használt tankönyvek történelemszemléletéről megállapítást nyert, hogy ideologizáló szemléletmód jellemzi őket, az adott nép történelmi nagyságát a magyar történelem barbárságával állítják szembe, s felerősítik a sztereotípiákat. Szlovákiában a történelmet meghatározó gazdasági folyamatokat mutatják be igen részletesen, míg például Romániában a művelő-

déstörténeti fejezetek terjedelme nagy. Szilágyi Zsolt megállapítja, hogy „a romániai magyar tannyelvű iskolákban használatos történelemtankönyvek történelemszemlélete teleologikus, amelyben kiemelt szerepet kap a cél-oksági rendszer, s amely a történelem meghatározott irányba haladását sugallja.” (Szilágyi Zs. 1999. 40)

A magyar nyelvű tudomány és felsőoktatás helyzete is nagy szociológiai érdeklődésre számot tartó terület. A határon túli magyar felsőoktatás csak abban az esetben tölti be funkcióját, ha a magyar nyelvű képzés oklevelét, diplomáját elfogadják az adott országban, mint hivatalos felsőfokú végzettséget. Egyes intézmények teljes egészében magyar nyelvűek, léteznek párhuzamosan magyar nyelvű képzést is folytató felsőoktatási intézmények, s fontos szerepet töltenek be a magyar irodalmi és nyelvi, illetve hungarológiai tanszékek is.

A kutatások megállapítják, hogy „a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási szférában zajló folyamatok természetesen közel sem függetlenek az európai felsőoktatást jellemző átalakulásoktól. A «felsőoktatás expanziója», a felsőfokú képzésnek az «eltömegesedése», majd «általánossá válása», a felhasználói szféra (a gazdaság) és az oktatás egyre sokrétűbb kapcsolatrendszerének kialakulása, az új képzési formák (elsősorban távoktatás) térhódítása (Ladányi, 1996.) a magán felsőoktatási intézmények megjelenése (különösen Romániában – ld. Papp, 1998 és Erdei Papp, 2001.) stb. ugyan még országonként, régióként jelentősen eltérő mértékben, de már éreztetik hatásukat a kelet-közép-európai térség országaiban is.” (Fábi, 2001, 136)

Amint a felsőoktatás, úgy a magyar tudományosság szempontjából is Magyarország komoly viszonyítási alap, s számos tanulmány is kijelenti, hogy „a magyar tudomány egységes egészet alkot.” (Tárnóczy – Tóth. 1993: 617) A kutatásokból kiderül, hogy a határon túli műhelyek számítanak az anyaországi támogatásra, közös projekteken dolgoznak, s a nemzetközi vérkeringésbe is Magyarországon keresztül látnak esélyt bekapcsolódni. A tudós társadalom szerepe az írókéhoz hasonlóan a határon túli területeken többletfeladatokkal bír, hisz az intézet érdekeinek védelme gyakran nemzetpolitikai kérdéssé válhat, az értelmiség szerepe pedig a szomszédos területeken élő magyarság szempontjából kardinális jelentőségű, mert igen nagy volt az értelmiségi elvándorlás.

Összegzés

Feladatunknak tekintettük a határon túli magyarsággal foglalkozó szociológiai megközelítésű irodalom fő csapásvonalainak bemutatását. A témára vonatkozó releváns szakirodalom gazdagsága nem tette lehetővé, hogy e tanulmány adta keretek között a problématerület minden aspektusára kitérjünk, részletesen tárgyaljuk azokat. Célunk a legfontosabb súlypontok összegyűjtése és ezek elméleti-fogalmi kereteinek tisztázása, valamint néhány – további kutatások alapjául szolgáló – empirikus felmérés eredményeinek bemutatása volt.

A magyarországi kisebbségkutatás intézményesülése a rendszerváltást követően felgyorsult. Létjogosultságot szerzett magának az egyetemek, főiskolák különböző tanszékein, múzeumi, könyvtári, s egyéb civil tudományos műhelyekben. A Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi intézeteiben több évtizedes múltra tekinthet vissza a kisebbségkutatás, ami új lendületet vett az 1996-ban indult „nemzeti stratégiai kutatási” programmal. A projekt szervezeti alapja az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete, illetve az Európa Intézet. A kárpát-medencei magyarság kutatásában fontos szerep jut a határainkon túli tudományos műhelyek önálló, illetve magyarországi partnerekkel közösen végzett munkájának is.

A kisebbségkutatással foglalkozó műhelyek számának bővülése, az aktuálpolitikai kihívások, és a tudományos érdeklődés változatossága eredményezte azt a témagazdagságot, melyet a rendszerváltást követő publikációkban nyomon követhetünk. A rendszerváltás óta eltelt évtizedben ugyanis számos hiánypótló kutatásra sorkerült, amelyek egyre precízebb, aprólékosabb képet nyújtanak a szomszédos országokban élő magyarságról, tehát ma már ismertek léthelyzetük hasonlóságainak illetve különbségeinek fontos tényezői is.

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején megjelent írások elsősorban arra keresték a választ, hogy ki a magyar, s a publikációkban a „magyar kisebbség” illetve a „határon túli magyarság” fogalmi kereteinek tisztázása mellett a „menynyi?” dominanciája érvényesült. Tehát a tanulmányok a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek demográfiai feltérképezését adták, s az asszimiláció valós számadatainak becslésével foglalkoztak. E tanulmányok vizsgálták a kisebbségben élő magyarok és az anyaország kapcsolatát és a második világháborútól folyamatosan erősödő „többségi nemzet” asszimilációs törekvéseinek következményeit (iskolaügy, könyvkiadás, sajtó).

1992-től a határon túli magyarság társadalmi struktúrájának, nyelvi környezetének és nyelvhasználatának leírása jelentette a legfőbb kutatási feladatot. Az évtized elején lezajlott népszámlálások lehetőséget teremtettek az egykori statisztikai nyilvántartásokon alapuló becslések helyett a konkrét adatok feldolgozására is. A demográfiai elemzések mellett megjelenő a nemzeti identitás különböző tényezőiről szóló írások a szociológiában is népszerűvé váltak. A kisebbségi lét helyzetfeltáró leírása is folytatódott (színház, a határon túli tudományosság, stb.).

1995-re a szomszédos országokban élő kutatók és a magyarországi kutatóintézetek együttműködése is kibontakozott, az általuk végzett kutatások gyakran együttműködésben zajlottak, s a tudományos eredmények cseréje, publikálása is természetessé vált. A határon túli kutatóműhelyek kisebb területeket lefedő, regionális vizsgálódásokkal nyertek fontos információkat, míg a nagyobb, összehasonlító kutatásokat finanszírozási gondok miatt magyarországi műhelyekkel együttműködve végezték. Tematikai bővülés is jellemző, az interetnikus kapcsolatok, a kisebbségi önszerveződések és intézmények, valamint a vallás szerepe, az identitás megőrzése és a határon túli magyarok életmódjának vizsgálata is megjelent.

A kilencvenes évek végére előtérbe került a gazdasági folyamatok és a szociális helyzet összefüggéseinek, a foglalkozási szerkezetváltozás, a migráció, a nemzettudat és a kollektív emlékezés komponenseinek értékelése, valamint a határon túli magyarság politikai lehetőségei, szerepvállalása. E kérdések aktualitását fokozza hazánk és a szomszédos országok egy részének közelgő Európai Unió csatlakozása, amely egyben új kihívásokat és lehetőségeket is teremt az országhatárokon átívelő magyar-magyar együttműködéshez.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. A. Gergely András 1999. *Kisebbség a gazdaságban és privatizációs folyamatban*. Kisebbségkutatás 8 (4) 519-532.
2. A. Gergely András 2002a *A totális társadalmi tények mint tér- és identitásmódok*. Kisebbségkutatás 11 (2) 246-352.
3. A. Gergely András 2002b *A „végig nem beszélt” nemzet-képletek*. Regio 13 (4) 23-31.
4. András Károly 1991. *Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében*. Regio 2 (3) 13-37.
5. Antal G. László 1989. *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Romániában*. Limes 1 (1) 109-151.
6. Árendás Zsuzsanna 2003. *Képek és elképzelések Erdélyről*. Regio 14 (1) 120-128.
7. Bakk Miklós 1999. *Az RMDSZ, mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete*. Régió 10 (2) 81-117.
8. Bakk Miklós 2002. *A nemzet és a modernitás nyelve*. Regio 13 (4) 33-38.
9. Balassa Julianna 1997. *Jóindulattal kikövezve, avagy a beolvadás anatómiája Dél-Bánát Tükrében*. In Csorba Béla (szerk.) Oktatás és autonómia. A vajdasági magyar oktatás múltja, jelene, jövője. Budapest. Hatodik Síp Alapítvány 1997, 61-66.
10. Bálint Blanka 2002. *Családi háztartások, szociális helyzet – egy erdélyi survey-vizsgálat eredményei*. Kisebbségkutatás 11 (2) 319-325.
11. Bárdi Nándor (szerk.) 1999. *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest. Teleki László Alapítvány
12. Bárdi Nándor – Kántor Zoltán 2000. *Az RMDSZ a romániai kormányban 1996-2000*. Regio 11 (4) 150-186.
13. Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: beszélők és közösségek*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó
14. Bartha Elek 1987. *Vallás és etnikum. Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához*. Vallási Néprajz 3 (3) 194-217.

15. Bauer Győző 1993. *A szlovákiai magyar tudományos élet*. Magyar Tudomány 38 (5) 626-628.
16. Béger György 1998. *A pinka partján. Az őrvideki/burgenlandi magyarság szociológiai jellemzői*. Limes 11 (1) 7-152.
17. Beke György 1995a *Peremvidékek magyarsága: Horvátország, Szlavónia: Ausztria, Moldova*. Budapest. Szenci Molnár Társaság
18. Beke György 1995b *Van-e még hátrálnunk tovább?* Életünk 33 (12) 1057-1071.
19. Beke György 1997a *Csapdahelyzetek. A Romániai Magyar Népi Szövetség történetéből*. Múltunk 42 (4) 63-163.
20. Beke György 1997b *Védekező anyanyelv. Interjúk, portrék, tanulmányok*. Budapest. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság
21. Beke György 2000. *A hiányzó alapzat. Szolganép lesz-e magyar Erdélyben?* Valóság 43 (3) 29-43.
22. Benedek András 1994. *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest. Bereményi Kiadó
23. Benedek András 1996. *A megmaradás esélyei: Tanulmányok, esszék, kritikák*. Budapest. Hatodik Síp Alapítvány
24. Benedek András 1997. *Az identitástudat úrvessztői -kissé kárpátaljai szemmel*. Kisebbségkutatás 6 (3) 284-298.
25. Beregszászi Anikó 2002. *A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvtervezés szemszögéből*. Kisebbségkutatás 11 (2) 368-375.
26. Beréti László 1996. *Ötvenes a VMDK*. Akadémiai közlemények. /210. 133-148.
27. Bíró A. Zoltán 1993. *Valami történik: szempontok a romániai magyar elit tagolódásának értelmezéséhez*. Replika 4 (11-12) 52-73.
28. Bíró Á. Zoltán 1995. *Iskola és társadalom*. Iskolakultúra 5 (11-12) 102-105.
29. Bíró Á. Zoltán 1996. *Intézményesülési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között*. Társadalmi Szemle 51 (8-9) 111-127.
30. Bíró A. Zoltán 2002. *A regionális identitás szerveződésének új formái*. Kisebbségkutatás. 11 (2) 253-259.
31. Bíró Béla 1995. *A kisebbségpolitika paradoxonai*. Liget 8 (2) 56-65.
32. Bíró László 1991. *Magyarok Jugoszláviában*. História 13 (2-3) 39-41.
33. Bíró Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest. Osiris - Századvég – Pro Minoritate Alapítvány
34. Bíró Zoltán 1999. *Ha jön a média... a média konfliktus teremtő esélyeiről és korlátairól a román – magyar viszony tekintetében*. In: Sárközy Erika (Szerk.) Rendszerváltás és kommunikáció Budapest. Osiris 1999, 48-56.
35. Bodó Barna 1997. *Azonosulás, éltek peremlét*. Kisebbségkutatás 6 (4) 418-444.

36. Bodó Julianna 2002. *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok összefüggései egy esettanulmány kapcsán*. Kisebbségkutatás 11 (2) 400-403.
37. Borbély Anna 2000. *A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok*. Valóság 43 (6)
38. Borbély Anna (szerk.) 2000. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében (a X. élőnyelvi konferencia előadásai)*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya
39. Boros Ferenc 1992. *A szlovákiai magyarok az elmúlt évtizedek magyar -csehszlovák kapcsolatokban*. Regio 3 (1) 175-182.
40. Bosnyák István 1995. *Jobb ma egy veréb... vajdasági magyar autonómiaformák az illúziók és a realitások között*. Hírel 8 (5) 39-49.
41. Bosnyák István 2002. *Pillantás a délvidéki magyar kulturális civil szervezetek múltjára és jelenére*. Kisebbségkutatás 11 (2) 501-504.
42. Bretter Zoltán 2002. *A közösség meghatározásának nehézségeiről*. Regio 13 (4) 39-51.
43. Cholnoky Győző 1996. *Magyar kultúra -magyar kisebbségek*. Magyar Kisebbség 2 (5) 139-146.
44. Cholnoky Győző 1996. *Magyar-román és cigány-magyar együttélés a Székelyföldön*. Kisebbségkutatás 5 (3) 263-266.
45. Cholnoky Győző 1996. *Az erdélyi magyarok identitástudatának zavarai*. Kisebbségkutatás 5 (2) 135-137.
46. Cholnoky Olga 1999. *Erdélyi magyarok szociálpszichológiai tulajdonságai (Egy felmérés tükrében)*. Kisebbségkutatás 8 (1) 104-108.
47. Csákó Mihály 2001. *Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai a Kárpát-medencében*. Regio 12 (4) 85-112.
48. Csanády András 1995. *A gazdálkodás paraszti módja és mentalitása a Székelyföldön*. Regio 6 (1-2) 126-136.
49. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Csere Gábor 1998. *Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásminái Erdélyben*. In. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) (1998) Társadalmi Riport Budapest. TÁRKI
50. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. *A nemzeti -etnikai identitás változatlanlansága és átalakulása*. Kisebbségkutatás 8 (4) 499-514.
51. Csepeli György 1996. *Kisebbség és képzelet*. Kritika 34 (5) 14-16.
52. Csepeli György – Örkény Antal 1998. *Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról*. Szociológiai Szemle 8 (3) 3-37.
53. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 2001. *A nemzeti identitás változatlanlansága és átalakulása*. Replika 12 (2) 499-514.

54. Csepeli György – Székelyi Mária – Örkény Antal (szerk.) 1997. *Kisebbszociológiai szöveggyűjtemény egyetemi és főiskolai hallgatók számára*. Budapest. Kisebbszociológiai Tanszék
55. Csepeli György 1999. *Nemzetek egymás tükrében*. Kisebbségkutatás 8 (2) 188-199.
56. Csörgő Zsuzsa 2003. *Etnikai osztódás után: vita többségről-kisebbségről a poszt-kommunista Romániában és Szlovákiában*. Kisebbségkutatás 12 (1)
57. Csernicskó István – Híres Kornélia 2002. *A kárpátaljai magyarok lokális, regionális és nemzeti identitásáról*. Kisebbségkutatás 11(2) 384-388.
58. Csernicskó István – Márku Anita 2002. *Egymás szemében. Kárpátaljai magyar középiskolások véleménye az ukránságról és önmagukról*. Kisebbségkutatás 11 (2) 389-393.
59. Csernicskó István – Várad Tamás (szerk.) 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest. Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerk.
60. Csernicskó István 2001. *A kárpátaljai magyarok önmagukról és az ukránokról*. Kisebbségkutatás 11 (3) 437-445.
61. Danter Izabella 2002. *A kielepítések 50. évfordulója*. Kisebbségkutatás 11 (2) 497-501.
62. Dányi Dezső 1999a *A szlovákiai magyar szórványság*. Regio 10 (3-4) 161-208.
63. Dányi Dezső 1999b *A szlovákiai szórványmagyarság*. Régió 10 (2) 161-207.
64. Dávid Gyula 1991. *A romániai magyar könyvkiadás két évtizede. Gondolatok egy lexikon szócikk margójára*. Alföld 37 (2) 80-95.
65. Deák Ferenc 1998. *Eszmények és értékek Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban*. Új Pedagógiai Szemle 48 (7-8) 202-212.
66. Demeter Gyöngyvér 2002. *A vidéki fiatalok munkaerőpiaci helyzete az Alcsík Kistérségben*. Kisebbségkutatás 11 (2) 325-333.
67. Demeter M. Attila 2002. *Nemzet és politika*. Regio 13 (4) 52-57.
68. Demeter Zayzon Mária 2002. *Kisebbségek -közösségek határon innen és túl*. Budapest. BIP
69. Dénes Iván Zoltán 2002. *Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai*. Regio 13 (4) 58-78.
70. Sz. Dévai Judit 1996. *Az interetnikus viszonyok tükröződése szlovéniai magyar fiatalok tudatában*. Társadalmi Szemle 51 (6) 61-71.
71. Dolník Erzsébet 1994. *A szlovákiai magyar oktatásügy helyzete*. Régió 5 (4) 28-45.
72. Dolník Erzsébet 1997. *A Sorsunk-iskolák. A magyar anyanyelvű oktatás Szlovákiában*. Magyar Tudomány 42 (4) 423-457.
73. Domonkos László 1992. *Magyarok a délvidéken*. Budapest. Zrínyi Kiadó

74. Éger György 1991. *A burgenlandi magyarság rövid története*. Budapest. Anonymus
75. Éger György 1994. *A határ két oldalán. Az életkörülmények és az életmód azonoságáról az osztrák-magyar határtérségben*. Agrártörténeti Szemle. 36 (1-4) 160-166.
76. Éger György 1997. *A határ, ami elválaszt és összeköt*. Limes 10 (2) 87-116.
77. Egyed Péter 2002. *Nemzet a régiókban és a tudományban*. Regio 13 (4) 79-92.
78. Enyedi György – Tamási Péter 1989. *Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára* INFO – Társadalomtudomány 3 (10) 3-9.
79. Enyedi Sándor 1990. *A romániai magyar iskolahálózat 1945-1989 között*. Mozgó Világ 20 (9) 86-95.
80. Erdélyi Sándor 1989. *A romániai magyar kisebbség identitástudatának zavarai*. Limes 1 (1) 101-107.
81. Fábián Ernő 1996. *Az identitás változatai (a székelység minden mástól különböző identitástudatáról)*. Hitel 9 (5) 40-47.
82. Fábián Ernő 1999. *Egyenes beszéd a kapcsolatokról*. Magyar Kisebbség 5 (2-3) 392-397.
83. Fábri György-Horváth Tamás 2001. *Befektetői igények és szakképzettségi realitás a Kárpát-Medencében*. Regio 12 (4) 51-84.
84. Fábri István 2001. *Magyar nyelvű felsőoktatás a Kárpát-medencében*. Regio 12 (4) 132-157.
85. Farkas György 1998. *Nyelvhatárváltozások és etnikai tömbök a Lévai járásban*. Regio 9 (2) 113-130.
86. Farkas Jenő 1996. *Másfélszáz esztendő viták. A magyar-román kapcsolatok történetéhez*. Ezredvég 6 (3) 62-65.
87. Fedinec Csilla 2000. *A magyar nyelvű iskolahálózat Kárpátalján*. In.: Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa: *Anyanyelvű oktatásunk*. Szabadka 1997, 87-113.
88. Ferenczi Rita 1995. *Anyanyelven az anyanyelvért*. Iskolakultúra 5 (1-2) 34-37.
89. Fleisz János 2002. *A Bihar megyei és nagyváradi magyarság kulturális önszerveződése és civil szervezetei (1989 után)*. Kisebbségkutatás 11 (2) 490-496.
90. Forray R. Katalin 1997. *Multikulturális társadalom, interkulturális nevelés*. Valóság, 40 (12)
91. Fülemile Ágnes 1996. *Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi községben*. Regio 7 (1) 64-76.
92. Gabric Molnár Irén 1992. *A szociológia helyzete a Vajdaságban*. Szociológiai Szemle 2 (2) 145-154.
93. Gábrityné Molnár Irén 1997. *A nemzeti és vallási tudat egybefonódása Délvidéken*. Kisebbségkutatás 8 (3) 284-298.

94. Gábrityné Molnár Irén 2000. *Szellemi élet: elszigeteltség vagy nyitottság?* In.: Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa: Vajdasági marasztaló. Szabadka 2000, 69-91.
95. Gábrityné Molnár Irén 2001. *A vajdasági magyar migráció hatása társadalmi szerkezetünkre.* Kisebbségkutatás 11 (3) 402-415.
96. Gábrityné Molnár Irén 2002. *A vajdasági magyarok migrációjának motívumai és hatása a magyarság társadalmi szerkezetére.* Kisebbségkutatás 11 (2) 266-274.
97. Gáll Ernő 1990. *Értelmiség, nemzetiség, erkölcs.* Tiszatáj 44 (11) 67-75.
98. Gáll Ernő 1991. *Gramsci értelmiség-felfogása és az erdélyi magyar írástudók.* Társadalmi Szemle 46 (4) 72-75.
99. Gazda József 2002. *Az Istennel még magyarul beszélgetünk: szórványok a Kárpát-medencében.* Budapest. Püski Kiadó 1-2 kötet
100. Gergely Erzsébet 1995. *A magyartanítás szociológiai háttéréről.* Kétnyelvűség 3 (1) 59-62.
101. Gereben Ferenc – Tomka Miklós 2001. *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben.* Budapest. Teleki László Alapítvány. Corvinus Kiadó
102. Gereben Ferenc 1993. *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Budapest. Közép-Európa Intézet
103. Gereben Ferenc 1995. *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében.* Protestáns Szemle 4 (3) 197-218.
104. Gereben Ferenc 1996a *Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata.* Új Pedagógiai Szemle 46 (3) 82-91.
105. Gereben Ferenc 1996b *Kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete.* Info Társadalomtudomány 10 (39) 47-58.
106. Gereben Ferenc 1996c *Nyelvhasználati rokonok kisebbségi helyzetben.* In Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.) *Kisebbségi magyar nyelvhasználat.* Budapest
107. Gereben Ferenc 1998a *A horvátországi magyarok identitástudata.* Replika 9 (4) 407-419.
108. Gereben Ferenc 1998b *Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében.* Regio 9 (2) 95-113.
109. Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség.* Budapest. Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely
110. Gereben Ferenc 2002. *A vajdasági magyarok nemzeti identitása.* Kisebbségkutatás 11 (2) 449-459.
111. Gergely András 1996. *Kisebbség-etnikum-regionalizmus.* Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete Etnoregionális Kutatóközpont

112. Gergely András (szerk.) 1997. *Másság–idegenség–elmozdulás*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete 1997.
113. Giddens, Anthony 1995. *Szociológia*. Osiris Budapest
114. Gombos Gyula – Kiss Mária Rita 1998. *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai: multikulturális oktatási program*.
115. Gödri Irén 1998. *A romániai magyar értelmiségiek kivándorlásának motivációs háttere és ideológiai vonatkozásai*. *Regio* 9 (3) 75-102.
116. Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest. Osiris. Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhely
117. Gráfik Imre (szerk.) 1994. *Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből*. Budapest. Teleki László Alapítvány
118. Gyáni Gábor 1993. *Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben*. *Valóság* 1993/4
119. Győri-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.) 1992. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. 1-2 Kötet. Budapest. Széchényi Társulat
120. Gyurcsik Iván 1996. *A szlovákiai magyar pártok karaktere és genezise*. *Regio* 7 (3) 169-191.
121. Gyurgyik László 1991. *Katolikus magyarok Szlovákiában*. *Regio* 1 (3) 131-140.
122. Gyurgyik László 1992. *Szlovákiai magyarok új népszámlálási adatai*. *Regio* 3 (3) 82-90.
123. Gyurgyik László 1993. *A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében*. *Regio* 3 (4) 71-87.
124. Gyurgyik László 1995. *A szlovákiai magyar család a demográfiai adatok tükrében*. *Valóság* 38 (4) 81-89.
125. Gyurgyik László 1998. *A szlovákiai vegyes-házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig*. *Regio* 9 (2) 131-151.
126. Gyurgyik László 2001a *A 2001-es szlovákiai népszámlálás első eredményei*. *Regio* 12 (3) 247-260.
127. Gyurgyik László 2001b *Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban*. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.) *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest. Teleki László Alapítvány. 149-162.
128. Gyurgyik László 2001a *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. *Regio* 13 (1) 121-150.
129. Gyurgyik László 2003. *Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében*. *Kisebbségkutatás* 12 (2) 10-43.
130. Hadas Miklós 1994. *Határtertség és modernizáció – Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar-szlovák-ukrán hármas határ körzetében*. *Regio* 5 (2) 31-44.

131. Hajnal Virág 2001. „Mint leveleket a vihar” – interetnikus kapcsolatok és helyi identitás egy vajdasági faluban. *Regio* 12 (3) 119-140.
132. Hájós Ferenc 1991. *A szlovéniai magyarok képviselete és önkormányzata*. *Regio* 1 (1) 107-110.
133. Hárs Ágnes 1992. *Munkavállaló külföldiek feketében*. *Mozgó Világ* 22 (3) 80-90.
134. Hegyeli Attila 2001. *A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről*. *Regio* 12 (4) 181-194.
135. Himmler György 2002. *Kulturális önszerveződés, civil szervezetek, helyi sajtó Dél-Szlovákiában*. *Kisebbségkutatás* 11 (2) 487-489.
136. Hódi Sándor 1997a *Helyzetelemzés a vajdasági magyarságról*. *Valóság* 40 (10)
137. Hódi Sándor 1997b *Régiókutatás. Beszámoló egy összehasonlító vizsgálatról*. *Kisebbségkutatás* 6 (2) 133-137.
138. Hódi Sándor 2002. *Nemzeti önkép az ezredfordulón*. *Kisebbségkutatás* 11 (2) 437-444.
139. Inántsý-Pap Elemér 1991. *Identitáspolitikai a magyar diaszpórában*. *Regio* 2 (4) 166-173.
140. Jakó Zsigmond 1993. *A romániai magyar tudományosság helyzetéről, személyi állományáról és kutatási terveiről*. *Magyar Tudomány* 38 (5) 623-626.
141. Juhász József 1996. *Állam-nemzet, nemzetállam, kisebbség. Etnikai határok a volt Jugoszláviában*. *Társadalmi Szemle* 51 (89) 78-87.
142. Kádár Gyula 1992. *A romániai népszámlálás előkészítése és lebonyolítása*. *Regio* 3 (3) 61-73.
143. Kantag-Ódri Ágnes 1998. *A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok*. *Régio* 9 (1) 151-169.
144. Kántor Zoltán 2000. *Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság, mint nemzetépítő kisebbség*. *Regio* 11 (3) 219-239.
145. Karmacsí Zoltán 2002. *Választási sajtótömörülés Kárpátalján*. *Regio* 13 (4) 247-263.
146. Kartag-Ódri Ágnes 1998. *A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok*. *Regio* 9 (1) 151-167.
147. Katona Judit – Viga Gyula (szerk.) 1996. *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei: az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga*. Miskolc: Hermann Ottó Múzeum
148. Keményfi Róbert 1996. *Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában*. *Régio* 7 (4) 120-132.
149. Keményfi Róbert 2002a *Az „etnikai táj” kultúr-nemzeti mítosza*. *Regio* 13 (4) 93-108.

150. Keményfi Róbert 2002b *Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban*. Kisebbségkutatás 11 (2) 376-384.
151. Kende Péter 2002. *A későmodern államnemzet*. Regio 13 (4) 109-115.
152. Kéri László – Schlett István 1991. *Románia: magyar(ok) kutyaszorítóban*. Társadalmi Szemle 46 (6) 44-57.
153. Kéri László – Schlett István 1991. *Románia-magyarok (is) kutyaszorítóban*. Társadalmi Szemle 46 (6) 44-57.
154. Keszthelyi Gyula 2000. *Egyház és magyarság*. Budapest. Custos Kiadó
155. Keszthelyi Gyula (szerk.) 1998. *Az egyházak szerepe a magyar kisebbségi közösségek szellemi és gazdasági építésében: nemzetközi konferencia*. Budapest. Codex Print
156. Kis Károly 1997. *A kisebbségek helyzete Közép -Kelet -Európában és Magyarországon*. Tudományos Konferencia Komárom. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága
157. Kiss Gy. Csaba 1990. *Magyarság – határokon kívül és belül. Néhány szempont a határon túli magyarság kutatásához*. Tiszatáj 43 (4) 74-80.
158. Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhazsnálat*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó
159. Kiss Tamás 2002. *Demokrácia?! – kolozsvári diákok politikai kultúrájának elemei*. Regio 13 (4) 264-295.
160. Klinger Andás 2002. *A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon*. In: Faragó Tamás (szerk.) (2002) *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések: demográfiai szöveggyűjtemény*. Budapest. Új Mandátum 359-385.
161. Kobály József 2000. *A magyarság és Magyarország az ukrán történetírás tükrében*. Régio 11 (2) 109-127.
162. Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter 1992. *Magyarok a határokon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest. Tankönyvkiadó
163. Kocsis Károly 1990. *Etnikai változások a mai Szlovákia és a Vajdaság területén a XI. századtól a napjainkig: Az etnikai térszerkezet sajátosságainak átalakulása*. Budapest: ELTE BTK PTI 1990
164. Kocsis Károly 1992. *A határmenti fekvés hatása a magyarországi és horvátországi Baranya kisebbségi településeire*. Regio 3 (1) 153-172.
165. Kocsis Károly 1995. *Közigazgatási változások Szlovákiában*. Regio 6 (4) 29-59.
166. Kocsis Károly 1996. *A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig*. Tér és társadalom 10 (1) 79-94.
167. Kocsis Károly 1997. *Adalékok a Kárpát -medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai, etnikai, földrajzi helyzetéhez*. Kisebbségkutatás, 6 (1): 5-15.
168. Kontra Miklós (szerk.) 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kényelvűségről*. Budapest. Magyarságkutató Intézet

169. Kovács Éva – Misovicz Tibor – Bárdi Nándor 1998. *Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében*. Regio 9 (1) 81-108.
170. Kovács Éva 1998. *Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében. A román-magyar alapszerződés és az RMDSZ koalíciós részvételének megítélése 1997-ben*. Regio 9 (1) 81-109.
171. Kovács Levente 1992. *Láttelet a sorvasztásról*. Tiszatáj 45 (8) 88-96.
172. Kovács Miklós 1997. *A kisebbségben élő magyar politikusok hatalmi harcainak logikája*. Valóság 40 (9) 100-106.
173. Kovács Olga 1996. *Közösségkép a kolozsvári sajtóban*. Kisebbségkutatás 5 (3) 304-306.
174. Kovács Olga 1997. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Kisebbségkutatás 6 (2) 197-201.
175. Körmendi Ferenc 1993. *A tudományos tevékenység a vajdasági magyarság körében*. Magyar Tudomány 38 (5) 633-635.
176. Lábod László 1993. *A határon túli magyarság és a gazdasági együttműködés*. Társadalmi Szemle 48 (11) 67-73.
177. Lágler Péter 1997. *Kórógy – egy kelet-szlavóniai magyar falu és lakói a délszláv háborúban*. Regio 8 (2) 121-162.
178. Lampl Zsuzsanna 2002. *Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar értelmiség identitásáról*. Kisebbségkutatás 11 (2) 444-448.
179. Lanstyák István – Simon Szabolcs 2002. *A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen*. Kisebbségkutatás 11 (2) 344-358.
180. Lanstyák István 1994. *Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi két-nyelvűség körülményei között*. Regio 5 (4) 112-116.
181. Lanstyák István 1999. *Nyelvpolitika a kisebbségek oktatásában*. Fórum, 1 (1) 89-98.
182. Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest. Osiris – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhely
183. Liszka József 1990. *Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar-szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretéhez*. Regio 1 (3) 220-230.
184. Losoncz Alpár 2002. *A nemzet, mint értelmezés*. Regio 13 (4) 116-131.
185. Lőrincz D. József 2000. *A társadalomtudományok helyzete Romániában*. 1989 után. Regio 11 (1) 238-248.
186. Lukács János (szerk) 1992. *Nemzetiségi Bibliográfia*. 1990 Budapest. Országos Idegennyelvű Kutatóintézet
187. Magyar-Vincze Enikő 1999. *A kolozsvári egyetem és a romániai magyarság az identitásról*. Replika 10 (37) 57-66.
188. Messel Balázs 1999a *A magyar kisebbség önkormányzati képviselete Jugoszláviában 1990-1998*. Comitatus 9 (5) 44-49.

189. Messel Balázs 1999b *A magyar kisebbség parlamenti képviselete Szlovákiában 1990-1998.* Comitatus 9 (6) 70-75.
190. Miksa Lajos 2000. *Fórum a Kárpát-medence magyar oktatásáért.* Köznevelés 56 (17) 6-7.
191. Mirnics Károly 1991a *A szórvány magyarságtól a szigetmagyarságig.* Létünk 21 (4-5) 244-268.
192. Mirnics károly 1991b *Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalmakra.* Régio 2 (4) 142-165.
193. Mirnics Károly 1992. *A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása.* Regio 2 (3) 97-118.
194. Mirnics Károly 1993. *Egy asszimilálódó nemzeti kisebbség jelene és jövője.* VMDK Évkönyve 181-190.
195. Mirnics Károly 1994. *Kétnyelvűség vajdasági vegyes-házasságokban.* Regio 5 (4) 117-127.
196. Mirnics Károly 1995. *A magyarok demográfiai helyzete a Vajdaságban.* Magyar Szemle Új Folyam 4 (5) 546-550.
197. Mirnics Károly 1998. *Asszimiláció: identitások találkozása és ütközése.* Régio 9 (2) 41-64.
198. Mirnics Károly 1999. *A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig.* Regio 10 (2) 117-156.
199. Mirnics Károly 2002. *Menekülő önazonosság-tudat.* Kisebbségkutatás 11 (2) 260-266.
200. Molnár Imre – Tóth Pál Péter 1991. *Az egyházak kisebbségben.* Regio 2 (3) 140-165.
201. Murvai László 2001. *A számok hermeneutikája. A romániai magyar oktatás tíz éve: 1990-2000.*
202. Nádor Orsolya 1998. *A magyar nyelv és a nyelvi gyakorlatok az anyanyelvi oktatás összefüggéseiben.* Régio 9 (1) 49-81.
203. Nagy Attila 1992. *A szomszédság, kisebbség, a határon túli magyarság képe az ifjúsági sajtóban.* Könyvtáros 43 (2) 62-69.
204. Nagy Levente 2001. *A nacionalizmus természetrajza.* Kisebbségkutatás 10 (1) 69-84.
205. Nekerdi László 1992. „Egy szükséges és lehetséges Közép-Kelet-Európa Jegyében?” Forrás 24 (4) 36-43.
206. Neményi Ágnes 1992. *Tallózás a romániai szociológiai szakirodalom 1991-es termésében.* Szociológiai Szemle 2 (2): 139-144.
207. Oláh Lajos – Vetési László 2001. *Magyar egyház, de milyen nyelven?* Kisebbségkutatás 10 (1) 21-32.

208. Oláh Sándor 1995. *Gazdálkodás és társadalmi kapcsolatok egy Kishomoród menti családban*. Regio 6 (2) 170-184.
209. Oláh Sándor 1997. *Cigányok és magyarok egy székely faluban*. Magyar Tudomány 42 (6) 741-749.
210. Oláh Sándor 1999. *A mi munkánknak kicsi az értéke*. Magyar Szemle 8 (3-4) 78-103.
211. Oláh Sándor 2002. *Történeti hagyomány és lokális identitás Székelyszomboron*. Kisebbségkutatás 11 (2) 403-417.
212. Orosz Ildikó 2001. *Anyanyelvi / anyanyelvű oktatás szórványban*. Regio 12 (4) 159-179.
213. Pál Tibor 1997. *Kerékbe zárt történelem*. In: Csorba Béla (szerk.): *Oktatás és autonómia. A vajdasági magyar oktatás múltja, jelene, jövője*. Budapest. Hatodik Síp Alapítvány. 92-112.
214. Pálffy Zoltán 1997. *Moldvai csángó diákok erdélyi iskolákban*. Regio 8 (3-4) 58-80.
215. Páll Kinga Ágnes 1997. *Alternatívák és félelmek. Magyar és román elképzelések a romániai magyarság helyzetének átértékeléséről*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete 1997.
216. Papp György 1993. *A jugoszláviai magyar tudományosság kérdései*. Magyar Tudomány 38 (5) 629-632.
217. Papp Richárd 1997. *Szakadékok és hidak: A magyar és a román egymás mellett élés lehetőségei és stratégiai Hargita megyében*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete 1997.
218. Papp Richárd 2001a *Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban*. Regio 12 (1) 213-222.
219. Papp Richárd 2001b *Etnikai vallások a vajdaságban?* Kisebbségkutatás 11 (3) 415-437.
220. Papp Richárd 2002a *Kisebbség, kultúra, tradíció városon és falun: életképek a Vajdaságból*. Kisebbségkutatás 11 (2) 505-515.
221. Papp Richárd 2002b *Történelmi egyházak a Vajdaságban: szakrális-etnikus stratégiák*. In Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és terep*. Budapest. Akadémia Kiadó 163-195.
222. Papp Z. Attila 2000. *A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban 1990 után*. Regio 11 (3) 179-218.
223. Papp Z. Attila 2001. *Törésvonalak és a civil társadalom intézményesülése a romániai helyhatósági választásokon*. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.) *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest. Teleki László Alapítvány 141-148.

224. Papp Z. Attila 2002a *Kisvárosi identitás(ok)* (Egy 1999. március havában végzett szociológiai felmérés adataiból). *Kisebbségkutatás* 11 (2) 304-318.
225. Papp Z. Attila 2002b *Romániai magyar felősktatási politikák?* *Regio* 13 (2) 301-307.
226. Pászka Imre 2003. *Etnikai viszonyok és identitás az EU-ban*. Kézirat, Szeged
227. Pázmándi Zsuzsa 1992. *Az urbanizáció hatása a szlovákiai, illetve vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára*. *Regio* 3 (1) 32-47.
228. Pázmány Zsuzsa 1992. *Az urbanizáció hatása a szlovéniai, illetve vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára*. *Regio* 2 (1) 32-48.
229. Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei: az anyanyelvű oktatás, magyarságtudat Erdélyben*. Budapest. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága
230. Péntek János 2001. *A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben*. *Kisebbségkutatás* 10 (1) 15-20.
231. Péntek János 2002. *A magyar nyelv helyzete Erdélyben*. In: Maróti András – Székely András Bertalan (szerk) (2002) „A nyelv ma néktek menedéktek...”: küzdelem a magyar nyelvért a három régióban. Budapest. Anyanyelvápolók Szövetsége 17-29.
232. Plainer Zsuzsa 2001. *1848 emlékezete egy helyi társadalomban*. Nagyvárad, 1998. március 15. *Regio* 12 (1) 92-110.
233. Pomogáts Béla 1990a *Közép-Európa. Identitás, sorsközösség, integráció*. *Forrás* 32 (11) 78-83.
234. Pomogáts Béla 1990b *Magyarok a szomszédságban*. *Forrás* 32(4) 41-88.
235. Pomogáts Béla 1993. *Kisebbségi magyar polgárosodás – Budapestről nézve*. *Kritika* 31 (4) 30-31.
236. Pomogáts Béla 1994a *Politikai szétagoltság és kulturális közösség. Anyaországai és kisebbségi magyar kultúra*. *Tiszatáj* 48 (12) 57-68.
237. Pomogáts Béla 1994b „*Magyar szól románhoz*”. *A magyar -román értelmiségi párbeszéd*. *Valóság* 39 (11) 20-32.
238. Pomogáts Béla 1996. *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrákban*. *Kisebbségkutatás* 5 (3) 241-248.
239. Pomogáts Béla 1998. *Regionális kultúrák a magyarglóbuszon*. *Kisebbségkutatás* 8 (4) 396- 407.
240. Pomogáts Béla 2002. *Két és fél millió magyar szórványban*. *Kisebbségkutatás* 11 (2) 596-601.
241. Radó Péter 1993. *Magyar nemzetiségi önkormányzat a szlovéniai Mura -vidéken*. *Regio* 3 (3) 68-77.
242. Sándor Anna 1999. *A kisebbségi nyelv sorsa a vegyes-házasságokban*. *Valóság* 42 (8) 87-98.

243. Sándor Klára 1995. *Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség*. Régio 5 (4) 121-149.
244. Schlett István 1993. *Kisebbségnézőben. Beszélgetések és dokumentumok*. Budapest. Kossuth Kiadó
245. Schöpflin György 1996. *Kisebbségek és posztkommunizmus*. Századvég. Új Folyam 3 3-21.
246. Schöpflin György 1998. *Rádió, identitás, hatalom*. Régio 9 (2) 3-32.
247. Sebők László 1990. *Hányan vannak? (Töprengések a romániai magyarok számáról)*. In: Diószegi László – Dippold Péter – Fejős Zoltán: *Varietas Historiae*. Budapest. Országos Széchényi Könyvtár Nyomdája 1990.
248. Sebők László 1991. *Az erdélyi magyarság*. História 13 (2-3) 36-38.
249. Sebők László 1991b *Burgenland*. História 13 (2-3) 41
250. Sebők László 1991c *Adatok a csehszlovákiai magyar kisebbségről*. História 13 (2-3) 32-35.
251. Sebők László 1991d *Kárpátalja*. História 13 (2-3) 35-36.
252. Sebők László 1992a *A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében*. Régio 2 (3) 118-135.
253. Sebők László 1992b *A romániai magyarok száma a népszámlálások és az egyéb statisztikák szerint*. Századok 75 (3-4) 382-402.
254. Sebők László 1999. *Szlovákiai új közigazgatása – számokban*. Régio 10 (3-4) 195-207.
255. Sebők László 2002. *A határokon túli magyarság néhány népességszerkezeti jellemzője és perspektívái*. Kisebbségkutatás 11 (2) 237-246.
256. Somos Péter 1990. *Nemzetiségek vizsgálata Szlovákiában*. Régio 1 (1) 166-172.
257. Soós Kálmán 1993. *Magyar tudományos élet Kárpátalján*. Magyar Tudomány, 38 (5) 635-638.
258. Sorbán Angéla – Dobos Ferenc 1998. *Nemzeti jellemvonások az erdélyi magyarság értékrendében*. Limes 10 (4-1) 111-134 Különlenyomat
259. Sorbán Angéla 1999. *Emigrációs potenciál a határon túl élő magyar közösségek körében*. Magyar Kisebbség 5 (2-3) 329-354.
260. Stumpf Benedek 1991. *Kárpátalja*. História 13 (2-3) 35-36.
261. Szabó A. Ferenc 1996. *Egymásba fonódó sorsproblémák*. Magyar Szemle 4 (6) 655-659.
262. Szabó Ildikó 1993. *Kétnyelvűség és nyelvhasználat a Mura-vidéki magyarok körében*. Régio 3 (3) 56-68.
263. Szabó Ildikó 1994. *Szocializációs folyamatok a mura-vidéki magyarok körében*. Régio 4 (1) 128-145.
264. Szakáts Mária 1996. *„Leírások” a társadalmi nyilvánosság számára*. Társadalomkutatás 14 (3-4) 302-307.

265. Szakolcai Árpád 2002. *Nemzet-eredet-mítoszok és otthon-élmény. A probléma.* Regio 13 (4) 147-158.
266. Szarka László 1990. *A kisebbségi kérdés a magyar csehszlovák kapcsolatokban.* Regio 1 (3) 231-245.
267. Szarka László 1991. *Adatok a csehszlovákiai magyar kisebbségről.* História, 13 (2-3) 32-35.
268. Szarka László 1992. *A magyar kisebbségek Magyarország szomszédsági kapcsolataiban.* Regio 2 (1) 57-64.
269. Szarka László 1998. *Kisebbségek, konfliktus-kutatás.* Kisebbségkutatás 8 (3) 272-275.
270. Szarka László 1999. *A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága.* Replika 10 (2) 168-176.
271. Szarka László 2000. *A szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának kormányzati szerepvállalásáról.* Regio 11 (4) 122-149.
272. Szarka László 2001a *A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910-1990).* Kisebbségkutatás 11 (4) 57-68.
273. Szarka László 2001b *Középiskolai reform és kisebbségi kérdés.* Kisebbségkutatás 10 (2) 208-223.
274. Szarka László 2002. *Kisebbségi léhelyzetek térben és időben.* Kisebbségkutatás 11 (2) 234-236.
275. Szász Mónika 1995. *Nyelvérzék és normatudat a Székelyföldön.* Kétnyelvűség 3 (2) 39-50.
276. Székely András Bertalan 1990. *Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében.* Új Symposion 19 (9-10) 45-53.
277. Székely András Bertalan 1994. *A határon túli magyar művelődés sarkalatos gondjai.* Dimenziók 2 (1) 55-60.
278. Székely András Bertalan 1996. *Magyar-szlovén szellemi és kisebbségi kapcsolatok.* Társadalmi Szemle, 51 (5) 62-68.
279. Székely András Bertalan 1997. *Magyar nemzeti oktatás Szlovéniában.* In: Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa: Anyanyelvű oktatásunk. Szabadka 1997. 127-137.
280. Szentannai Ágota 2002. *A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése.* Regio 12 (4) 113-131.
281. Szilágyi Zsolt 1999. *A romániai magyar tannyelvű iskolák történelemszemlélete.* Valóság 42 (3) 30-41.
282. Szoták Szilvia 2002. *A magyar nyelvű kultúra jelenléte Felsőpulyán.* Kisebbségkutatás 11 (2) 432-437.

283. Tabajdi Csaba 1998. *Az önazonosság labirintusa: a magyar kül- és kisebbségpolitika rendszerváltása*. Budapest. CP Stúdió
284. Tárnóczy Marianna – Tóth Pál Péter 1993. *Magyar tudományosság a környező országokban*. Magyar Tudomány (5) 617-638.
285. Tánczos Vilmos 1998. *Egy különös tanulmány a csángókról*. Regio 9 (3) 181-195.
286. Tátrai Patrik 2003. *Etnikai identitás a magyar-szlovák nyelvhasználatban*. Kisebbségkutatás 12 (1) 44-68.
287. Tolcsvai Nagy Gábor 1991. *Nyelvi közösség és a nyelvi egység – kisebbségben*. Regio 2 (3) 165-178.
288. Tóth Attila 1995. *A közösségi gazdálkodás a Székelyföldön*. Regio 6 (1-2) 145-154.
289. Tóth István 1991. *Szemponatok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez*. Regio 1 (2) 130-148.
290. Tóth Károly 1999. *Fórum Társadalomtudományi Intézet (a szlovákiai magyar tudományos műhely szervezete, kutatási területei és kiadványai 1989-1999-ben)*. Fórum 1 (1) 143-159.
291. Tóth János 2001. *A Kárpát-medencei magyar kisebbségi kérdés a harmadik évezred küszöbén*. Salgótarján: Nógrád Megyei Társadalomtudományi Intézet Egyesülete, Humanitas Stúdió
292. Tóth Lajos 2002. *A szabadkai magyar nyelvű oktatás a XX. század utolsó évtizedeiben*. Kisebbségkutatás 12 (1) 101-108.
293. Tóth László (szerk). 2000. *A (Cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998*. Budapest. Ister Kiadó
294. Tóth Pál Péter 1989. *Magyarok kisebbségben*. INFO -Társadalomtudomány 1 (10) 17-27.
295. Tóth Pál Péter 1990. *A szomszédos országokban élő magyarság iskolaügye*. Forrás 32 (1) 50-60.
296. Tóth Pál Péter 1991. *Kreativitás és stressz a kisebbségben élő magyarság körében*. Regio 1 (2) 156-167.
297. Túrós Endre 2002. *Magyarok, románok, cigányok Kisbácsban*. Kisebbségkutatás 11 (2) 417-431.
298. Váradi Mónika Mária – Wastl-Walter, Doris – Veider, Friedrich 2002. *A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről*. Regio 13 (2) 85-106.
299. Varga Attila 2002. *Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán*. Regio 13 (4) 194-211.
300. Varga E. Árpád 1991. *Várasiasodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok az erdélyi városlakók etnikai arculatában bekövetkező változásokról*. Regio 2 (4) 121-143.

301. Varga E. Árpád 1992. *Az 1992 évi romániai népszámlálás előzetes nemzetiségi adatközlése.* Regio 3 (3) 74-81.
302. Varga E. Árpád 1994. *Az erdélyi magyarság lélekszámáról. Lehet-e hiteles, ami nem pontos? Lehet-e pontos, ami nem hiteles?* Tiszatáj 50 (8) 78-96.
303. Varga E. Árpád 1996a *A családok nemzetiségi és felekezeti összetétele az 1992. évi romániai népszámlálás eredményei alapján.* Regio 7 (3) 81-139.
304. Varga E. Árpád 1996b *A romániai magyarság főbb demográfiai jellemzői az 1992. évi népszámlálás eredményeinek tükrében.* Hitel 9 (3) 68-83.
305. Varga E. Árpád 2002. *Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán.* Regio 13 (1) 170-205.
306. Varga Éva 2000. *Beszédek a határon. A szlovákiai és magyarországi határ menti sajtó 1918-1938 között.* Regio 11 (4) 104-121.
307. Vári András 2002. *Határkerülés: a vállalkozók szomszéd országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatai az esztergomi-párkányi térségben.* Regio 14 (2) 51-84.
308. Vécsey Károly 1995. *Cigányok a székelyföldi Parajdon.* Regio 6 (1-2)
309. Végl László 1998. *Civilitás és kisebbség. A kisebbségi civil társadalom, mint az egyén és a közösség modern szintézisének esélye.* Regio 9 (3) 153-179.
310. Vekov Károly 1991. *A romániai magyarság tömbszerveződésének okairól.* Regio 2 (1) 101-102.
311. Veres Valér 1997. *A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása.* Régió 8 (3-4) 19-58.
312. Veres Valér 2001. *Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében.* Szociológiai Szemle 11 (4) 57-87.
313. Veres Valér 2002. *Közösségi identitástudat Erdélyben a társadalmi struktúra tükrében.* Kisebbségkutatás 11 (2) 275-303.
314. Veress Márta 1995. *Időszakos és/vagy permanens nyelvvesztés, mint a kétnyelvűség (ir)reverzibilis jelensége.* Kétnyelvűség 3 (2) 25-38.
315. Vincze Enikő – Magyarai 1995. *A kolozsvári egyetem és a magyar identitáspolitikák.* Replika
316. Weber, Max 1992. *Gazdaság és társadalom.* Közgazdasági és Jogi Kiadó Budapest
317. Zsilák Mihály 1994. *A magyar-szlovák együttélés problémái nyelvi- nyelvhasználati aspektusból.* Kétnyelvűség 2 (1) 4-7.

B 193120